

**Wesley János Lelkészképző Főiskola
Theológus-Lelkész Szak**

A HALOTTAK TISZTELETE

Elmélkedések zsidó temetőkről

SZAKDOLGOZAT

dr. Kiss Erika
2007

Tartalomjegyzék

Bevezető a halálról	4
<i>Haldoklók a Héber Szentírásban. A halál, gyász, temetés ószövetségi vonatkozásai</i>	
Temetkezési szokások Izraelben az Újszövetség idején	7
<i>Miről mesélnek az Evangéliumok az Apostolok cselekedetei és a Levelek</i>	
Halállal kapcsolatos zsidó szokások és hiedelmek.....	26
<i>A hagyomány kötelékében</i>	
Temetkezőhelyek és haláljelek	32
<i>Ókori temetkezőhelyek (régészeti vonatkozások)</i>	
<i>Bibliai régészeti adatok</i>	
<i>Gyászjelek, kövek, feliratok: a haláljelek hitbe – és kultúrába – ágyazottsága</i>	
<i>Halál és túlvilági élet</i>	
Kövek a síron	46
<i>Obo-típusú halmok, szukcesszivitás és „ A drágakő”</i>	
A boszniai zsidók halálra-készülése.....	50
<i>Zsidó-, keresztény- és mohamedán sírok Boszniában</i>	
<i>A szarajevói temető</i>	
A halál és gyász ikonográfiai vonatkozásai	55
<i>A nagykanizsai Hevra Kadisa – Könyv</i>	
<i>A gyöngyösi Hevra Kadisa emléklapja</i>	
A zsidó temetők ikonográfiája	71
<i>Szimbólumok</i>	

Pozsony, Sopron és Hétközség zsidó emlékhelyei.....	90
<i>Egy Shlomo Spitzer professzor által vezetett tanulmányút, melynek célja a halottakra való emlékezés</i>	
Zsidó temetők Magyarországon	112
<i>Magyarországi Zsidó Temetőkért Alapítvány</i>	
<i>A budapesti temetőkről általában</i>	
<i>Zsidó temetők Budapesten</i>	
<i>Temetni, de hova?</i>	
Elmélkedések az óbudai zsidó temetőben.....	137
Emlékezés a holocaust áldozataira	165
Utószó.....	180
Irodalom	182

Bevezető a halálról

Haldoklók a Héber Szentírásban. A halál, gyász, temetés ószövetségi vonatkozásai

Az ember ideje behatárolt idő, mivel halandónak teremtett (1 Móz 3.19.22). az élettartam hosszát, kezdetét és végét az Örökkévaló határozza meg. A Tóra embere számára az elhalálózással nem valami szokatlan történik.

Én pedig imé megyek már a minden földinek útján

- így kezdi Józsué (23.14) is és Dávid (1 Kir 2.2) is búcsúbeszédét. A halál Izraelben még a leghatalmasabbakat is bevonja a világot átfogó sorsközösségbe. Ezt megelőzően azonban a haldokló szavai fontossá válnak az élők számára. Az 5 Mózes 31.1-6-ban Mózes, miután Izraelt áldással és átokkal fenyegette meg, végezetül bátorságra buzdítja a népet (6. vers):

Legyetek erősek és bátrak, ne féljétek és ne rettegjétek tőlük¹, mert az Úr, a te Istened maga megy veled; nem marad el tőled, sem el nem hagy téged.

Az eltávozni készülő, tapasztalatainak gazdag tárháza alapján egyszerre látja az emberi lét korlátait és az ígéretekben rejlő erőt (4. vers):

És aképpen cselekszik azokkal az Úr, amiképpen cselekedett Szihónnal és Óggal az Emoreusok királyaival.

Józsué, aki már elmenőben van az úton, amelyen minden földi lény elmegy, még nyomatékosabban emlékeztet összes megtapasztalásaira (Józs 23.14):

A haldokló Isten ígéretére összpontosít:

Tudjátok meg azért teljes szívetek és teljes lelketek szerint, hogy egy szó sem esett el mindama jó szóból, amelyeket az Úr, a ti Istenetek szólott vala felőletek. Minden betelt rajtatok, egy szó sem esett el azokból.

¹ A Kánaánitáktól.

Úgy tűnik, hogy amilyen nagy jelentőségű a haldokló mondanivalója, annyira jelentéktelen a sírja. Persze a Szentírásban a halottsirató ünnepségeket és temetéseket olykor részletesen, szinte körülményesen mutatják be, mint például az 1 Móz 50-ben Jákób esetében. Jákób fiainak és terjedelmes kíséretüknek hosszú útja (7-9. vers) ahhoz a sírhoz, amelyet Jákób maga jelölt ki Kánaán földjén (5. vers), a földet nekik ajándékozó ígélet megvalósulásának nyitányát jelenti. A temetés helyének megnevezése az elbeszélés különböző rétegeiben egymástól eltérő. A Jordántól keletre fekvő szérűskert mellett, egy másik réteg a Mamrétól keletre fekvő makpélai mezőn található barlangról beszél, amelyet Ábrahám vásárolt sírhelyül Sárának. Ez visszautal az 2 Mózes 25-re. A sír pontos helyének egymástól különböző megjelölései hangsúlyozzák az ígélet folyamatosságát. Magának a sírnek csak alárendelt jelentősége van.

A hagyomány természetesen ismer még néhány jelentős sírt, mint például a „Siratás Tölgyfáját” Bétel mellett, amely alatt Debora, Rebeka dajkája volt eltemetve (1 Móz 35.8). Az 1 Sám 25.1 szerint „otthon, Rámában temették el”, Mózesről ezzel szemben nyomatékosan fel van jegyezve, hogy Moáb földjén temették el és senki sem ismeri sírjának pontos helyét (5 Móz 34.6). Dávid sírjáról is csak egy rövid és viszonylag pontatlan leírással találkozunk, miután végrendeletét részletesen megismerhettük (1 Kir 2.1-9); a feljegyzés így hangzik (10 vers):

Azután elaludt Dávid az ő atyáival, és eltemették a Dávid városában.

Ehhez hasonló feljegyzéseket találunk például Rehabeámról az 1 Kir 14.31-ben és Ászáról az 1 Kir 15.24-ben, valamint Ahábról az 1 Kir 22.40-ben. Ha valaki nem részesül megfelelő temetési szertartásban, az elrémisztő, amint azt Saul sorsa is mutatja.

A nekropoliszok ennek ellenére nem számítottak szent helynek a Héber Szentírásban. Jellemző a tized-adás szabályozása a 5 Móz 26.14-ben, amely szerint az izraelita a tized beszolgáltatásakor meg kell hogy vallja:

Nem ettem belőle gyászomban, nem pusztítottam belőle tisztátalanul és halottra sem adtam belőle.

Semminek sem szabad a halál birodalmával érintkezésbe kerülnie. A halál környezete nem szent, hanem tisztátalan.

Az Ésaías 65.4 szerint az Örökkévalóval dacoló nép jellemvonásai közé tartozik, ha az emberek „sírkamrákban üldögélnek”, történjék az csupán a halottsiratás vagy a halottak iránt

érzett tisztelet kimutatása végett, vagy a halottak „megkérdezése” céljából. A sírt, mint a halál irodalmát, tilos tisztelni. Az árnyékvilág semmiféle saját hatalommal vagy méltósággal nem rendelkezik. Valóságát a teljes erőtlenség jellemzi.

Mindezek ellenére Izraelt állandóan arra csábította a környezete, hogy a halálnak vagy a halottaknak különleges hatalmat tulajdonítson. A próféták nagy küzdelmet vívtak a szomszéd népektől átvett szokások ellen. Még Jeruzsálemben is találkozunk Ezékiel olyan asszonyokkal (8.14), akik Tammuszt, az elhervadó nyári vegetáció mezopotámiai istenét siratják. Ésaiás a halottidézéstől óvja hallgatóságát (8.19):

És ha ezt mondják tinéktek: Tudakozzatok a halottidézőktől és a jövőmondóktól, akik sipognak és suttognak: hát nem Istenétől tudakozik-e a nép? az élőkért a holtaktól kell-e tudakozni?

Az Örökkévalóról kizárólag mint élő Istenről van szó, amit különösen hangsúlyoztak az idegen istenekkel szembeni polémiában.

A fentiekben azt hangsúlyoztuk, hogy Izrael nem tekintette szentnek a sírokat és sírjeleket, a halottakat pedig tisztátalannak tekintette. Izrael Istene, az Örökkévaló, az élők Istene volt. Megvizsgálva az érem másik oldalát, ki kell emelnünk, hogy Izrael vallása nem tolerált semmiféle bálványimádást, nem tisztelt semmiféle csinálmányt, legyen az akár sír vagy sírjel. Ugyanakkor teljes tisztelettel viseltetett a halottak emléke és a mindenkori embertárs vagy családtag földi porhüvelye iránt. Gondoljunk Ábrahám elkeseredett taktikázására a sírhely vásárlás kapcsán, melynek lényege mi más lehetett, mint az, hogy Sárának olyan földi nyughelyet biztosítson, melyet soha senki nem bolygathat, így végső nyugalma háborítatlan. A Tóra vallásának etikai mélységét jelzi, hogy számára elfogadhatatlan a temetetlen holtak létezése.

*A Tölgyfa szentsége több helyen is szerepel a Bibliában.
Az árnyat adó, nagylombú fák a béke, a pihenés szimbólumai.
Még a legbarbárabb háborúzó sem égették fel a tölgyeket.*

Temetkezési szokások Izraelben az Újszövetség idején

Miről mesélnek az Evangéliumok, az Apostolok Cselekedetei és a Levelek

A temetkezési szertartások különféle módjai annak a felfogásnak az alapján váltak különféleké, amely az illető népnél az elhunytak túlvilági állapotáról kialakult. Izrael népénél mindennek alapja az egyetlen Istenbe vetett hit.

Ha meghalt valaki, arra az Ósz. ezt a szimbolikus kifejezést használja, hogy „atyáihoz gyűjtetett” = ősei mellé került. (Bír 2 : 10.) A mondásban kifejeződik az a hit, hogy a meghalt ember ugyanoda jut, ahová az ősei (az Ósz. a halottak birodalmát Seólnak nevezte), de tükröződik benne az a konkrét tény is, hogy az egyes családok – ha elég tehetősek voltak hozzá – családi sírboltot készítettek és oda temették az egymás után következő generációkat. Ilyen volt már a pátriarchák történetében a Makpéla-barlag. – E sírok legismertebb típusa volt a hegyoldalba vágott szoba-szerű sírkamra, melynek a falai mentén húzódó kőpadon helyezték el a lepelbe takart, vagy saját ruhájukban eltemetett holttesteket. A hellénisztikus korban az ilyen sírkamrák falába benyúló fülkéket vágtak a holttestek számára. A sírüreg bejáratát malomkő alakú nehéz kőlappal zárták el. A zsidók, más sémita népekhez hasonlóan, a halott-égetést nem gyakorolták csak egészen kivételes esetekben. (1 Sám 31 : 12).

A meghalt embert a hozzátartozói szertartásos külsőségek között gyászolták. Ilyen külsőség volt a ruha megszaggatása, vagy éppen rossz darócruha öltése (zsákba öltözés), továbbá hamu vagy por hintése a fejre, mezítláb járás. Tiltott dolog volt pogány módra késsel sebeket ejteni az arcon. Ti az Úrnak, a ti Isteneteknek fiai vagytok; ne vagdaljátok meg magatokat, se szemeitek között ne csináljatok kopaszságot, a halottért. (Dt 14 : 1). Hangos jajszóval siratták el a meghaltat (Jer 22 : 18), sőt egész gyászéneket énekeltek el fölötte (2 Sám 1:19. 24. 25. 26.).

19. *Izrael! a te ékességed elesett halmaidon: miként hullottak el a hősök!*

24. *Izrael leányai! sirassátok Sault, ki karmazsinba öltöztetett gyönyörűen, és arannyal ékesíté fel ruhátokat.*

25. *Oh, hogy elhullottak a hősök a harcban! Jonathán halmaidon esett el!*

26. *Sajnálak testvérem, Jonathán, kedves valál nékem nagyon, hosszan való szeretetett csudálatra méltóbb volt az asszonyok szerelménél.*

A szertartásos gyász a hozzátartozók kegyeletes kötelessége volt.

Máté evangéliuma

Az evangéliumok soraiban gyakran találkozunk halottakra, temetkezési szokásokra, sírokra vonatkozó információkkal.

Máté 23.27-ben Jézus így korholja a farizeusokat:

Jaj néktek képmutató írástudók és farizeusok, mert hasonlatosan vagytok a meszelt sírokhoz, amelyek kívülről szépeknek tetszenek, belől pedig holtaknak csontjaival és minden undoksággal rakvák.

Aki halotthoz ért Izraelben, az tisztátalannak számított. Tudjuk másrészt, hogy a páska-ünnep előtt szokás volt kimeszelni a sírokat. Ennek az volt a célja, hogy senki tisztátalanná ne váljék tudtán kívül azzal, hogy megjelöletlen sírhely, tehát tisztátalan hely fölött halad át; de a szokást egyre inkább a sírok díszítésére is használták². A külső dísz természetesen nem változtatott a sírban enyésző tetem - maradványok tisztátalanságán. A meszelt sírnak ez az ellentmondásos képe szinte kínálta magát Jézus számára, hogy általa kárhóztassa a farizeusok külsőséges igazságosságát.

Ugyancsak Máté evangéliumában szerepel egy történet (26. rész): Jézus megkenetése Bethániában.

6. *És mikor Jézus Bethániában, poklos Simon házánál vala,*
7. *Méne őhöz egy asszony, akinél vala drága kenetnek alabástromszelencéje, és az ő fejére tölté, amint az asztalnál ül vala.*
8. *Látván pedig ezt az ő tanítványai, bosszankodának, mondván: Mire való ez a tékozlás!*
9. *Mert eladhatták volna ezt a kenetet nagy áron, és adhatták volna a szegényeknek.*

² *Jubileumi kommentár. A szentírás magyarázata. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1998, III. kötet, 37.p.*

10. *Mikor pedig ezt eszébe vette Jézus, monda nékik: Miért bántjátok ezt az asszonyt? hiszen jó dolgot cselekedett énvelem.*
11. *Mert a szegények mindenkor veletek lesznek, de én nem leszek mindenkor veletek.*
12. *Mert hogy ő ezt a kenetet testemre töltötte, az én temetésemre nézve cselekedte azt.*

Az idézett evangéliumi résznek teológiai-exegetikai értelemben nyilván több rétege van, de mi most csupán temetési szokásokra vonatkozó információkat gyűjtünk. Megtudjuk, hogy egy asszony kenetet hoz az ebéd alatt. Rituális cselekedet rituális esemény során. A kenet alabástrom szelencében van, abban tartják. A kenet nagyon drága lehet: ezt jelzi a tanítványok meghökkenése és tiltakozása. Valóban nem lehet olcsó dolog az, aminek árán sok szegény ember állapotán enyhíteni lehetne. A kenet temetésre szólt, ezt Jézus szájából halljuk. A szeretet és a golgotai esemény előrevetülő árnya arra indítja ezt az asszonyt, hogy a még élő, de már nem sokáig ott tartózkodó Jézus fejét eláraszsa drága, illatos kenettel.

A következőkben pedig próbáljuk felidézni Jézus temetését Máté 27.57-66 szerint. A Megváltó temetésén most kivételesen az események hogyanjára figyeljünk:

57. *Mikor pedig beesteledék, eljőve egy gazdag ember Arimathiából, név szerint József, aki maga is tanítványa volt Jézusnak;*
58. *Ez Pilátushoz menvén, kéri vala a Jézus testét. Akkor parancsolá Pilátus, hogy adják át a testet.*
59. *És magához vévén József a testet, begöngyölé azt tiszta gyolcsba,*
60. *És elhelyezé azt a maga új sírjába, amelyet a sziklába vágatott: és a sír szájára egy nagy követ hengerítvén, elméne.*
61. *Ott vala pedig Mária Magdaléna és a másik Mária, akik a sír átellenében ülnek vala.*
62. *Másnap pedig, amely péntek után következik, egybegyülének a főpapok és a farizeusok Pilátushoz,*
63. *Ezt mondván: Uram, emlékezünk, hogy az a hitető még életében azt mondotta volt: Harmadnapra föltámadok.*
64. *Parancsold meg azért, hogy őrizzék a sírt harmadnapig, nehogy az ő tanítványai odamenvén éjjel, ellopják őt és azt mondják a népnek: Feltámadott a halálból; és az utolsó hitetés gonoszabb legyen az elsőnél.*
65. *Pilátus pedig monda nékik: Van őrségetek; menjetek, őriztessétek, amint tudjátok.*
66. *Ők pedig elmenvén, a sírt őrizet alá helyezék, lepecsételvén a követ, az őrséggel.*

Az idézett evangéliumi versekből megtudjuk, hogy amikor a kiszenvedett Jézus temetésére került sor, a névtelenség homályából előlépett egy ember és kikérte Pilátustól Jézus holttestét. Arimathiai József azt akarta, hogy a gonosztevők díztelen elföldelése helyett Izrael elhunyt kegyeseinek kijáró kegyeletben részesítse Jézus holttestét. József az önmaga számára készített sírboltban helyezi el a testet, olyan sziklasírba, amelybe még senkit nem temettek.

Azt is megtudjuk, hogy József tiszta gyolcsba göngyöli a holttestet, az akkori szokások szerint. A sokat vitatott turini lepel alapján, amit a tudósok tökéletesnek mondanak hamisítványi minőségében, képet alkothatunk a halotti lepel méreteiről és formájáról. A sírt lezáró hatalmas kő a biztonság kedvéért le is lett pecsételve.

A Máté-evangéliumból azt is megtudjuk, hogy az idegenek végső nyughelyének kérdése sem volt közömbös Jézus korának zsidósága számára. A Máté 27.6-8 ezt írja:

6. *A főpapok pedig felszedvén az ezüst pénzeket, mondának: Nem szabad ezeket a templom kincsei közé tennünk, mert vérnek ára.*
7. *Tanácsot ülven pedig, megvásárlák azon a fazekasnak mezejét idegenek számára való temetőnek.*
8. *Ezért hívják ezt a mezőt vérmezejének mind a mai napig.*

A fenti részletből kitűnik, hogy az elárult Jézus vérdíjáról szabályos határozattal, Jeruzsálemben elhunyt idegenek számára fognak temetkezőhelyet vásárolni. A fenti evangéliumi idézet eszünkbe juttatja Jer. 19.1,2. illetve Jer. 19. 11 versét.

1. *Ezt mondja az Úr: Menj el és végy egy cserépkorsót a fazekastól, és némelyekkel a nép vénei közül és a papok vénei közül.*
2. *Menj el a Ben-Hinnom völgyébe, amely a fazekasok kapujának bejáratánál van, és kiáltsd ott azokat a szavakat, amelyeket én szólok néked;*
11. *És ezt mondd nekik: Ezt mondja a Seregek Ura: Így töröm össze e népet és e várost, amint összetörhető e cserépedény, amely többé meg sem építhető; és Tófetben temettetnek el, mert nem lesz más hely a temetkezésre.*

Jeremiás arról a helyről beszél, ahol gyermekáldozatok bemutatása történt, az Úr akaratával ellentétben („amit én nem parancsoltam, sem nem rendeltem”). Ezt a kegyetlen szokást a Ben-Hinnom völgyében gyakorolták. Itt volt a tófät (eredeti vokalizáció szerint tefät, melynek jelentése tűzhely, de a masszoréták a bósät = gyalázat szó magánhangzóival látták el, így etikai hangsúlyt kapott.

A bűn elkövetésének helye lesz a büntetés színhelye – mondja Jeremiás –, a Ben Hinnom völgyét megtölti majd az elesettek holtteste – temetkezési hellyé válik.

*Jeruzsálem Jézus idejében
a Hinnom völgye*

Márk evangéliuma

Márk evangéliumában, a hatodik résznek Keresztelő János fővételéről szóló verseiben a temetésnek egy szokatlan és iszonyatos módjával találkozunk: a csonkolt holttest eltemetésével (Márk 6.28-29):

28. *Ez pedig elmenvén, fejét vevé annak a börtönben, és előhozá a fejet egy tálban és adá a leánynak; a leány pedig az anyjának adá azt.*
29. *A tanítványai pedig, amikor ezt meghallották vala, eljövének, és elvivék a testét, és sírba tevék.*

A hóhér tehát a Keresztelő fejét – egy tálba téve – átadta Saloméának, az pedig anyjának, Heródiásnak, hogy örüljön a trófeának. A megcsonkított holttestet pedig átadták a Keresztelő tanítványainak, akik elföldelték azt, méltó módon. Nem csodálkozunk ezen, hisz Izraelben nem volt szokásban a hamvasztás, csak kizárólag az elföldelés. De akarva-akaratlan eszünkbe villan, hogy mégsem egészen ez történt Saulnak és fiainak megcsonkított, megbecstelenített tetemével. Változtak a szokások az idő elteltével? Esetleg a tisztelet mértéke volt a mérvadó? Vagy netán a csonkolás mértéke: a felismerhetetlenné vált tetem – maradványokat mégis hamvasztották? Esetleg kizárólag háborús körülmények között?

Lássuk közelebbről a Saul-történetet (1 Sám. 31.8-13):

8. *És történt másnap, mikor a Filiszteusok kimentek, hogy kirabolják az elesetteket, megtalálták Sault és az ő három fiát, akik a Gilboa hegyén esének el.*
9. *És levágták fejét és fegyverzetét lehúzták, és elküldötték a Filiszteusok tartományába szerénszerte, hogy hírt mondanának bálványaiknak templomában és a nép között.*
10. *És fegyverzetét Astarot templomában helyezték el, testét pedig felfüggeszték Bethsán kerítésére.*
11. *Mikor pedig értesültek felőle Jábes Gileád lakói, hogy mit cselekedtek a Filiszteusok Saullal:*
12. *Felkelének mindnyájan a vitéz férfiak, és menének egész éjjel, és miután levették Saul testét és az ő fiainak testeit Bethsán kerítéséről, elmentek Jábesbe, és ott megégették őket.*
13. *Csontjaikat pedig felszedték, és eltemették a tamaris fa alatt Jábesben; és böjtölének hét napig.*

Látjuk: a holttestek elégetése nincs megindokolva. A Lev 20.14, 21.14 gonosztevők halálos ítéletének megszegyenítő súlyosbításaként írja elő. A jábés-gileádbeliek gyászából ítélve (hét napig böjtöltek) és ismerve Saul iránti szeretetüket és hálájukat, itt épp ellenkező szándékkal történhetett a megégetés: a meggyalázott holttesteket akarták ily módon megtisztítani és a további megszegyenítéstől megmenteni.³ Döntésüket az is befolyásolhatta, hogy az eltelt idő és a megtett távolság (Béth-Seántól Jábesig), az Izraelben ismert hőmérsékleti viszonyok mellett a tetemek oszlásához vezetett. Megbetegedések elkerülése végett ilyenkor az elhamvasztás a leghelyesebb megoldás. Azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy az égetés után megmaradt csontokat felszedték és méltó módon eltemették azokat Jábesben, a tamarisfa alatt.

Visszatérve Márk evangéliumára, a Bethániában történő megkenetést Márk is leírja, de a kenetre vonatkozóan – Mátéhoz viszonyítva – kissé több információt ad (Márk 14.3-5).

3. *Mikor pedig Bethániában a poklos Simon házánál vala, amint asztalhoz üle, egy asszony méne oda, akinél alabástrom edény vala valódi és igen drága nárdus olajjal; és eltörvén az alabástrom edényt kitölté azt az ő fejére.*
4. *Némelyek pedig háborognak vala magok között és mondának: Mire való volt az olajnak ez a tékozlása?*
5. *Mert el lehetett volna azt adni háromszáz pénznél is többért, és odaadni a szegényeknek. És zúgolódnak vala ellene.*

Fontos információhoz jutottunk Máté leírásához képest: a kenet valódi és igen drága nárdus-olajból készült. A következő versekből az is kiderül, hogy a tanítványok szerint 300 dénárnál is többet ér a kenet ára. A római dénár hozzávetőleges értéke 3,-Ft. A nárdus Indiában termő növény, a jó illatú olaj tehát import-árú volt.

³ *Jubileumi Kommentár. A szentírás magyarázata. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1998, I. kötet, 351.p.*

A Bibliai időkben lezárt alabástromkorsókban szállították Izraelbe, hogy ne párologjon el az illata.⁴

Nárdus

Az Indiában termő nárdusból jó illatú kenőcsöt készítettek.

A bibliai időkben lezárt alabástromkorsókban szállították Izraelbe, hogy ne párologjon el az illata.

A szentföldi ásatások során napvilágra került alabástrom kenettartók. Az illatos keneteket annak idején is bonyolult munkával állították elő különféle növényekből. Ezek a karcsú edények igen alkalmasak voltak a drága kenetek tárolására, mert a szűk nyakon keresztül illatuk nem párologott el, és tartalmukat csak lassan lehetett kiönteni.

⁴ *The Lion Bibliai enciklopédia*, Magyar Könyvklub, Budapest, 2000, 88.p.

A képen egy Bethániában talált, Kr. u. az I. században készült kenetkorsó látható.

A nárdus, mirha, aloé olyan növények, melyek illata nemcsak a halál, hanem az élet jelentős momentumaiban is megtalálható a Szentírás lapjain. A betlehemi csillagot követő napkeleti bölcsek ajándéka: arany, tömjén és mirha. A szent kenet összetételében, melyet az Úr maga diktál le Mózesnek, ott szerepel a mirha is (2 Móz 30.22. 23. 25.30):

22. *Ismét szóla az Úr Mózesnek mondván:*
23. *Te pedig végy drága fűszereket, híg mirhát ötszáz siklusért, jóillatú fahéjat fél ennyit...*
25. *És csinálj abból szent kenetnek olaját, elegyített kenetet, a kenetkészítők mestersége szerint. Legyen az szent kenő olaj.*
30. *Kend fel Áront is és az ő fiait is; így szenteld fel őket papjaimmá.*

Az *Énekek éneke* lapjain e drága füvek illatának jelenléte visszatérő motívum és meghatározza e csodálatos mű alaphangulatát:

- 1.12. *Mikor a király az ő asztalánál ül, nárdusnak jóillatja származik én tőlem.*
- 1.13. *Olyan az én szerelmesem nékem, mint egy kötés mirha, mely az én kebeleim között hál.*

- 3.6. *Kicsoda az, aki feljő a pusztából, mint a füstnek oszlopa? mirhától és tömjéntől illatos. a patikáriusnak minden jó illatú porától,*
- 4.6 *Míg meghűsül a nap, és elmúlnak az árnyékok, elmegyek a mirhának hegyére, és a tömjénnek halmára.*
- 4.10. *Mely igen jók a te szerelmeid! jobbak a bornál, és a te keneteidnek illatja minden fűszerszámnál!*
- 4.13. *A te csemetéid gránátalmás kert, édes gyümölcsökkel egybe, ciprusok, nárdusokkal egybe.*
- 4.14. *Nárdus és sáfrány, jóillatú nád és fahéj, mindenféle temjéntermő fákkal, mirha és áloes, minden drága fűszerszámokkal.*
- 5.1. *Bementem az én kertembe, én húgom, jegyesem, szedem az én mirhámát, az én balzsamommal,...*
- 5.4. *Az én szerelmesem kezét benyújtá az ajtónak hasadékán, és az belső részeim megindulának őrajta.*
- 5.5. *Felkelék én, hogy az én szerelmesemnek megnyissam, és az én kezeimről mirha csepeg vala, és az én ujjaimról folyó mirha a závárr kilincsére.*
- 5.13. *Az ő orcája hasonlatos a drága fűveknek táblájához, amelyek illatos plántákat nevelnek; az ő ajkai liliomok, melyekről csepegő mirha foly.*
- 8.14. *Fuss én szerelmesem, és légy hasonló a vadkecskéhez, vagy a szarvasnak fiához, a drága fűveknek hegyein!*

Láthatjuk: a nárdus, a mirha és az aloé is jelen van az élet nagy eseményeinél. Mintegy feloldja az Édenben egykor bekövetkezett tragédiát és a férfi-nő, a Teremtő-teremtett elválaszthatatlanságát, az élet-halál, az univerzum-individuum egységét, az összetartozók újra egyesülésének örömét jelzi. Egyaránt balzsam a földi porhüvely és az élő lélek számára és megfoghatatlan, mint az örökké tartó hűség.

Lukács evangéliuma

A Jézus megfeszítettéről és haláláról szóló fejezetben Lukács evangélista a következőket írja (Lk 23.46-48):

46. *És kiáltván Jézus nagy szóval, monda: Atyám, a te kezeidbe teszem le az én lelkemet. és ezeket mondván meghala.*
47. *Látván pedig a százados, ami történt, dicsőíté az Istent, mondván: Bizony ez ember igaz vala.*
48. *És az egész sokaság, mely e dolognak látására ment oda, látván azokat, amik történtek, mellét verve megtére.*

Jézus utolsó kiáltása egyúttal utolsó imája is volt (Zs. 31.6). Halálát követte a római centurió bizonyágtétele. Izrael fiai ekkor a mellüket kezdték verni, jelezvén gyászukat, lelkiismeretfurdalásukat, a megtörtént dolgok visszafordíthatatlansága feletti gyötrelmüket.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy Jézus keresztfeszítésével részletesebben nem foglalkozunk, mert a zsidóság halottakhoz, halálhoz való viszonya ill. temetkezési szokásai érdekelnek, nem a rómaiak kivégzési szokásai.

Jézus temetésének leírásakor kiemelnék még két verset a Lukács-evangéliumból (Lk 23.53 és 23.56):

53. *És levévén azt, begöngyölé azt gyolcsba és helyhezteté azt egy sziklába vágott sírboltba, melyben még senki sem feküdt.*
54. *Visszatérvén pedig, készítének fűszerszámokat és keneteket.*

Az 53. versből első látásra nem sok új információhoz jutottunk: Arimathiai József, miután kikérte Jézus holttestét, gyolcsba göngyöli azt és sziklába vágott sírboltba helyezi. De nem akármilyen sírboltba, hanem olyanba „melyben még senki sem feküdt”. A szentségnek kijáró tisztelet ez az érintetlenség, ugyanolyan motiváció alapján mint testünk, életünk, munkánk, termésünk első zsengeje, ami senki mást nem illethet, csak az Örökkévalót.

Az 56. vers az asszonyok balzsamozási szándékáról szól: a szombat elteltével hozták a fűszerszámokat és a keneteket.

*Jézus idejéből való jeruzsálemi sírbolt belseje.
A sír bejáratát ugyanúgy egy nagy kővel zárták le, mint Jézusét az evangéliumokban.*

A Lukács 7.12 tudósít a naini özvegy fiának temetéséről, akit végül Jézus feltámaszt. A leírásból kitűnik, hogy a halottat a városon kívül temették. A barátok, ismerősök, együttérzők nagy számban kísérték el őt utolsó útjára.

„Mikor pedig a város kapujához közelített, imé egy halottat hoznak vala ki, egyetlen egy fiát az anyjának, és az özvegy asszony vala; és a városból nagy sokaság volt ő vele.”

János evangéliuma

János evangéliumában találkozunk egy olyan esemény leírásával, melynek a szinoptikus evangéliumokban nincs nyoma, és amelyet a Jézus csodák csúcsának tekinthetünk: Jézus feltámasztja Lázárt, aki súlyos betegség után 4 napja elhunyt.

Ókori sír bejárata a Jeruzsálem közelében lévő Bethániában. A hagyomány szerint ez Lázár sírja, akit János szerint Jézus halottaiból támasztott fel.

Minket a történet elsősorban a halál, nem pedig a feltámasztás szempontjából érdekel (Jn 11.39, 43, 44):

39. *Monda Jézus: Vegyétek el a követ. Monda néki a megholtnak nőtestvére, Mártha: Uram, immár szaga van, hiszen negyednapos.*
43. *És mikor ezeket mondá, fenszóval kiálta: Lázár, jöjj ki!*
44. *És kijöve a megholt, lábain és kezein kötelékekkel megkötözve, és az orcája kendővel vala leborétva. Monda nekik Jézus Oldozzátok meg őt, és hagyjátok menni.*

Jézus szava által, az Úr erejéből – mely a halálból életre szólító hatalom – Lázár, aki már negyednapos halott volt, visszatért az enyészetből. Az a tény, hogy Izrael területén egy negyednapos holttest szagos, természetesnek tűnik. Azt is feltételezzük, hogy a holttest – hétköznapi emberként – nem részesült különös elbánásban, nem volt bebalzsamozva. Az sem igényel különösebb magyarázatot, hogy az arca le volt borítva. Annál inkább magyarázatra szorul az, hogy lábain és kezein kötelékekkel volt megkötözve, melyek valóban kötelékek lehettek, hiszen nem estek le maguktól Lázár felállásakor. Nem tudunk arról, hogy a halott „felöltöztetésekor” a végtagokat külön kendőkkel takarták volna. Esetleg arról lehetett szó, hogy leprás lehetett és a halott bőrlézióit takarták kötésekkkel? Esetleg olyan betegségben szenvedett, ami végstádiumában olyfokú zavartságot okozott, hogy jobbnak látták ágyához kötni. Olyannyira, hogy valamiféle babonás megfontolásból a köteléket halálakor sem vették le?

A kérdéseket egyenlőre nyitva hagyva, tovább lépünk János evangéliumában, és megnézzük, szolgál-e János evangélista új információval Jézus temetésének leírásakor. Jn 19.39-41. szerint:

39. *Eljöve pedig Nikodémus is (aki éjszaka ment vala először Jézushoz), hozván mirhából és áloéból való kenetet, mintegy száz fontot.*
40. *Vevék azért a Jézus testét, és begöngyölték azt lepedőkbe illatos szerekkel együtt, amint a zsidóknál szokás temetni.*
41. *Azon a helyen pedig, ahol megfeszítették, vala egy kert, és a kertben egy új sír, amelybe még senki sem helyezettett vala.*

A Golgotai keresztről Jézus teste az Arimáthiai József új és addig érintetlen sírkamrájába került. A sírkamra egy kertben volt, közel a Golgotához.

Megjegyzendő, hogy Gordon generális valószínűsíti Jézus kerti sírját a Golgota-hegy közelében, egy víztároló és egy szőlőprés szomszédságában.

Ami a kenet komponenseit illeti, ezek különböznek az eddig ismert, asszonyok által alkalmazott kenettől. Márk nárdus-olajat említ, ezzel szemben Nikodémus aloéból⁵ és mirhából⁶ való kenetet alkalmaz: azokkal együtt göngyölgetik e Jézust a lepedőkbe, „amint a zsidóknál szokás temetni”.

Aloé és mirha

⁵ A nagyra növő aloé gyantát és parfümkészítéshez használt olajat termel. Lásd: *The Lion Bibliai Enciklopédia*, Magyar Könyvklub, Budapest, 2000, 88.p.

⁶ A mirha egy Szomáliában, Etiópiában és Arábiában őshonos cserje halványsárga gyantája. A bibliai időkben fűszerként és gyógyszerként használták, s ebből készült a szent sátor meg a templom szent olaja is. A Biblia feljegyzí, hogy a napkeleti bölcsek mirhát vittek ajándékba a gyermek Jézusnak, s azt is, hogy a keresztre feszített Jézusnak a fájdalom enyhítésére mirhával kevert italt adtak. Lásd: u.ott.

Az Apostolok cselekedetei és a Levelek

Az evangéliumokon túl, az Újszövetség többi részei igen kevés információval szolgálnak a halottak tiszteletére, illetve a temetési szokásokra vonatkozóan.

Az Apostolok Cselekedetei 5.10-ből megtudjuk, hogy Anániást és Safírá, mint férjet és feleséget, egymás mellé temették.

Az Apostolok Cselekedetei 8.2 István temetését beszéli el igen szűkszavúan:
Istvánt pedig eltakaríták kegyes férfiak, és nagy sírást tőnek ő-rajta.

A temetés arra utal, hogy nem szabályszerű, törvényes megkövezés történt. Ilyen esetben a halottsiratást ugyanis nem engedték meg. Istvánt azonban nem a nagytanács ítélte el, hanem csak annak egy része – hangulatot keltve ellene –, így elsirathatják. Ez – a Jogrendbe nehezen illő – „bírság” önkényesen járt el. Úgy látszik, a siratás által akarták kifürkészni, kik helytelenítik ítéletüket. Aki István temetésén a részvét jeleit mutatta, az arról tett tanúbizonyságot, hogy a megkövezés nem volt jogos⁷.

Az 1 Khor. 15.55-t csak azért érdemes itt megemlítenünk, hogy ez a – szinte szállóigévé vált – vers nem a temetési szokásokról vall, hanem inkább temetési szokást teremt. Alig van olyan keresztény temetés, ahol ne hallanánk:

Halál! hol a te fullánkod?

Pokol! hol a te diadalmad?

Végül idézzük a 2 Tim 4.13-t, melynek látszólag nincs köze se halálhoz, se temetéshez:

A felsőruhámat, melyet Troásban Kárpusnál hagytam, jöttödben hozd el.

A vértanú-halálra készülő Pál apostol Rómában levelet ír Timotheusnak. Halála előtt látni kívánja szeretett, hűséges tanítványát. Átadja szellemi hagyatékát, óvja, inti, figyelmezteti. Minden jel arra mutat: Pál búcsúzik tanítványától. Amint ebben a –

⁷ Lásd *Jubileumi kommentár*. A Szentírás Magyarázata. A Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1998, III. kötet, 118.p.

szomorúságában is fennkölt – levélben megjelenik az apostol kérése a felsőruhára vonatkozóan, az olvasónak ezer gondolata támad: Fázik az apostol? Szegény? Ninctelen? De hisz sokan látogatják, gondoskodnak róla, a filippiektől még a pénzt is elfogadja, százak, ezrek tisztelik mélységesen. Igaz, hogy meghalni készül, hisz 64-ben vagyunk és Rómában már dúlnak a véres események. De ha vértanú halálra készül, esélye sincs arra, hogy „saját kabátjában” temessék el, hisz vagy vadállatok elé vetik, vagy keresztre feszítik, ahogy az Antikrisztus Néró kénye-kedve éppen diktálja. Így lett volna? Miután elolvastam Renan *Az Antikrisztus* című művét, kezdtem másként látni a dolgot. Ha egyáltalán elfogadjuk, hogy a 2 Timótheust Pál írta (Renan egyébként nem fogadta el), akkor joggal kérhette kabátját halálára készülve, mivel – tájékozott emberként – tudta, hogy „honestior” lévén lefejezni fogják és így saját ruhájában eltemethetik. Renan így ír erről:

Ami a két apostol halálméretét illeti, bizonyossággal tudjuk, hogy Pétert keresztrefeszítették. Régi szövegek szerint vele együtt feleségét is kivégezték és pedig szemeláttára hurcolták a vesztőhelyre⁸... Pált, honestior lévén, lefejezték⁹. Valószínű egyébbiránt, hogy felette szabályszerűen ítékeztek és nem vették bele Néró ünnepségének sommásan elítélt áldozatai sorába.

Szeretném hinni, hogy Pál apostolra vonatkozó – kissé spekulatív elképzeléseim – fedik a valóságot és sikerült az apostolnak saját kabátjában meghalnia.

⁸ Alex. Kel., Strom, VII, 11, Tertullianus, Praescr., 36; Scorp., 15; Eusebius, H.E., II, 25; Lactantius, De mort. persec., 2, Osorius, VII, 7; Euthalius, Zaccagni-ban, 427, 522, 531-537 I.V. ő. Paulus, Sentet., V, XXIX, 1.

⁹ Renan: *Az Antikrisztus*, Budapest, Dick Manó Kiadó, 128, 129.p.

Halállal kapcsolatos zsidó szokások és hiedelmek

A hagyomány kötelékében

A zsidó szokások és hiedelmek egyik legméltóbb közvetítője Scheiber Sándor. *Folklór és tárgytörténet* című művéből emelnék ki néhány jellemző szokást és motívumot¹⁰.

Valószínűleg I. Gamliéltől (i. sz.) származik az a rendelkezés, hogy a halottakat egységesen lenruhában temessék el (Ket. 8b; Moéd K. 27B). Ezt a mi néprajzi területünkön kitli néven ismerik. A fakoporsó használatát már az Apokrifákban megtalálhatjuk (Zebulun végrendelete. IX 6. ed. Kahana. I. 187.; Moéd K. 8b). A feltámadásban való hittel függ össze az, hogy a halott kezeibe favillácskát adnak, az mankóul szolgál a halottnak. R. Jirmija meghagyta, hogy fehér ruhában, harisnyában és cipőben temessék el, adjanak kezébe botot, hogy útra készen legyen, ha jön a Messiás. Lehet azonban, hogy a zsidó néphitben más célt szolgál. Már a Talmudban megtalálható az a képzet, hogy Erecbe gördül a gáluti halott teteme (Ket. 111a). Azért adtak a halott kezébe favillácskát, hogy kiáshassa magát vele.

Sulchán Áruch kompendiumában (1864) erősen ellenzi: „bolond szokás, hogy (a halott) kezébe pálcikákat adnak, amelyeket gépelach-nak neveznek. De ha éppen akarják, helyezték mellé.” Bródy Sándor így emlékezik erre a szokásra: „Ott fogunk némán feküdni egymás közelében. A te kézcsontjaid a szent keresztet szorongatják, az enyémben két rossz faág: a villa, amelyre támaszkodnom kell, hogy felemelkedjek, ha a Messiás jön és harsonája hallszik.”¹¹

¹⁰ Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet* II. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság kiadása, Budapest, 1977, 385-399.p.

¹¹ Bródy Sándor levele Gárdonyi Gézához. Haladás, III. 1947. 17. sz.; vö. Scheibert Sándor: Löw Immánuel és a zsidó néprajz. Bp., 1947.5. Később beledolgozza ezt a motívumot Rembrandt-regényébe: „Két újra rügöző körtefaágat tört le a kertben. Mint két villa, olyan volt az ág, arra kellett, hogy Rembrandt két markába szorítsák: legyen mire támaszkodni, ha szól a harsona” (Bródy Sándor: *Rembrandt*. Bp., 1922. 170.p.).

Kolodny, lengyel származású zsidó, így nyugtatja meg a német-zsidó nőt fia temetésén Cannesban: „ha kívánja, be lehet tenni a sírba egy kis villaalakú botot, azzal majd megássa az útját Palesztina felé, ha felharsan a kürtszó...

Magyarországon a halott feje alá helyezik az ereci földdel telt zacskót. A meshhedi (perzsa) zsidóknál a halott szemeibe szórják a jeruzsálemi földet; az indiai zsidóknál a halott szemeibe és szájába.

A Káddis imára vonatkozóan Scheiber Sándor megjegyzi:

A gyászolók Káddis-imájáról eddig azt tartották, hogy első előfordulási helye a Máászé de R. Akiba, amelyben a fiú Káddis-imája megmenti az apát a túlvilági szenvedéstől. Ezzel szemben Krausz Sámuel azt hiszi, hogy ez a gondolat már a Talmudban is megtalálható (Sább. 119b).

A kiemelkedő személyiségek – például a haszid közösségekben a rebbe vagy caddik – temetése nagy pompával történt, mert a caddikról „úgy vélték, hogy spirituális erői olyan hatalmasok, hogy Istent is felkérheti, hogyan kezelje az emberek világát”.¹²

*Samuel Hirszenberg: „A Caddik temetése”.
Haszid tömeg halad vezetőjük temetkezési helye felé
Suermond-Ludwig-Museum, Aachen (Németország)*

A misztikusok az igaz ember sírjának hétszeri körbejárását javasolták szárazság idején, a küszöbönálló baj elkerülésekor, vagy ha gyermek születésére vágytak, illetve egészségesek akartak lenni. Ennek az a célja, hogy az igaz embert a rászorultakért közbenjáró imádságra buzdítsák. Szintén szokás, hogy amikor a zsidó temetések számára megszentelik a földet, legalább tíz ember (minján) hétszer körbejárja a temetőt.¹³

¹² Alan Unterman: *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 48.p.

¹³ Alan Unterman: *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 86.p.

A holtak feltámadására (héberül tehijjat ha-métim) vonatkozó hit szerint:

A feltámadást Illés próféta jelenti be majd, aki megfűjja a hatalmas sófárt az Olajfák Hegyén, felszólítva a holtakat a feltámadásra. A teremtéskor jelen lévő fényből lett harmatot fogja használni Isten, hogy újraélessze a holtakat. Még azok is újra létrejönnek a gerincükben lévő lúz csontból, akiknek teste elporladt, mert a lúz-csont elpusztíthatatlan. A feltámadásra Izráelben kerül majd sor, miután egybegyűjtötték a száműzötteket a diaszpóra temetőiből... A feltámadás utáni világot úgy képzelik, mint egy végső Sabbatot, melyhez képest a hetente tartott Sabbat csak halvány tükörkép.¹⁴

*A holtak feltámadásának ábrázolása Ezékiel látomása alapján,
mely a száraz csontok völgyét idézte fel. Istent antropomorf kezek jelképezik
(3. század, Dura Europort) Stadmuseum, Köln*

A hagyomány kötelékében címmel 1990-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg egy tanulmánykötet Kríza Ildikó szerkesztésében. Több ez a kötet, mint zsidó néprajzi gyűjtemény. A lapjain felvillanó épületek, síremlékek, ősi foglalkozások láthatatlan gyökérszálakkal kötődnek az őket tápláló szakrális tartalomhoz, a hagyományon túl a hitélet belső magjához.

Bereznai Zsuzsanna tanulmánya „Zsidó szokások és hiedelmek” cím alatt jelent meg a tanulmánykötetben és e lebilincselő tanulmányban a szerző a halálra vonatkozó zsidó szokások és hiedelmek gazdag csokrát nyújtja. Lássunk ezekből néhányat!

¹⁴ Alan Unterman: *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 101.p.

a.) *Általános szokás, hogy a temetőből kijövet a zsidó ember leöblíti a kezét.*

Nógrádkállón ezt azzal magyarázzák, hogy a „szomorúságot ne vigye az ember az otthonába”.

b.) *A halottas házhoz számos hiedelem kapcsolódik.*

Abban a házban, ahol bekövetkezett a halál, az összes edényből ki kell önteni a vizet, hogy elűzzék a szellemet, s a halott vissza ne térjen a házba.

Ugyanígy tettek a század eleji nógrádkállói ortodox zsidók is, a következőképpen magyarázva a szokást: „a halálos angyal belemártja a vödör vízbe a kését, és azzal vágja le a lelket. A vödör vizet és más folyadékot is ki kell önteni, abból nem tudott venni.” A halottas ház ajtaja elé egy vödör víz és egy bögre volt téve, hogy aki jön a házba, leöblíthesse a kezét.

Általános szokás volt, hogy amikor a halál bekövetkezett, letakarták a házban a tükröket, az ablakokat, az üvegajtókat, s az utóbbi időben a televíziót is fekete anyaggal fedik be.

A tükör letakarásának szokását egy kecskeméti neológ zsidó asszony így magyarázta: „a tükör luxus dolog, vigassági dolog, amiben az ember magát nézi- s a gyász teljes jeléül a tükröt le kell takarni”.

Nógrádkállón a tükröt azért takarták le, hogy „ne legyen kettő a halottból”.

Amerikai zsidók körében élő hiedelem, hogy a halottas ház tükreit azért kell letakarni, mert különben a rossz szellem meglátja a tükörképét, s vissza fog térni.

A halottas házban le kell takarni minden üveget, hogy megzavarják a halál angyalát.

A képeket is le kell takarni, ellenkező esetben szerencsétlenség fog bekövetkezni.

A lélekvándorlásban hívő nagykárolyi haszid zsidó szerint a halott lelke egy állatba beleszáll. Ha például kutyába száll bele, akkor a kutya ahhoz a házhoz fog visszajárni vonítani, ahol a halott lakott.

A Talmud könyveiből kiderül, hogy a halottakra, a temetésre, gyászra vonatkozó hagyományhű szokások, bármennyire is különböznek regionális vagy más vonatkozásban, mindenképpen szigorú halachikus törekvés, viták, őszinte egyéni és kollektív igazságkeresés nyomán kristályosodtak ki. Lássunk néhány erre vonatkozó gondolatot a Babá Kammából (Dr. Molnár Ernő fordításában):

Mestereink azt mondták: - Meg van írva: „És nagy tisztességet tőnek neki az ő halálában,” - ez Chizkiára, Juda királyára vonatkozik, mert úgy volt, hogy

harminchatezren vonultak előtte (koporsója előtt), annyira megtépvén ruhájukat, hogy válluk kilátszott. Ez r. Juhuda véleménye. Erre r. Nechemja így szólt hozzá:

- *De hiszen a gonosz Achab előtt is így cselekedtek?*
- *Csakhogy Chizkiának Thóra-tekercest tettek koporsójára, még pedig ily szavakkal: Ez megtartotta, ami ebben írva van.*
- *De hiszen így szokás most is?!*
- *Most csak kiviszik (a Thóratekercest), de nem teszik rá a koporsóra. - Mások ezt mondják: Most is tesznek Thóratekercest a (halott) koporsójára, csak nem mondják: Ez (a halott) megtartotta, (ami benne írva van).*

A halállal, halottakkal kapcsolatos szokások és hiedelmek igen elevenen jelennek meg *Glikl Hameln emlékirataiban*. A jó íráskészséggel megáldott asszony 1646-1719. között élt. Visszaemlékezéseiben Hamburg és Altona zsidó közösségeinek élete, nyomorúsága, öröme, bánata, szokásai, hiedelmei nagy elevenességgel, igen életszerűen jelennek meg. Így ír le például egy halottra vonatkozó hiedelmet:

Ez a mostohaleány boldogult apámnál élt, és apám őt úgy tartotta, mintha édes gyermek lett volna; ő is házasította ki. A leány nagyon jó partit csinált, megkapván férjéül Kalman Aurich fiát, csakhogy mindjárt az első gyermekágyasságában meghalt. Némi idő után megrabolták a holttestét, és leszedték róla halotti ruháját. Ekkor valakinek megjelent az álmában és feltárta a történeteket. Ezután kiásták, és csakugyan úgy találták. Az asszonyok ekkor tüstént nekiláttak és másik öltözetet varrtak neki. Ahogy ülnek és varrnak, a szobába bemegy a szolgáló és mondja: - Az Isten szerelmére, iparkodjatok a varrásotokkal! Hát nem látjátok, hogy a halott asszony itt van köztetek? - Ámde az asszonyok semmit nem láttak. Mikor elkészültek, a halottra ráadták a ruhát. Így aztán egész életükben nem tért többet vissza, hanem békén hagyta őket.

Férje halálának, az özvegy gyászának leírása sokat elárul az újkor hajnalán élő európai zsidó közösség szokásairól:

- a.) *Minden tisztességet megadva neki, ment végbe a temetése az 5449. év tévét hó 24-én, azaz 1689. január 16-án, vasárnap. Az ő gyors halála miatti riadalom és fájdalom leírhatatlanul nagy volt az egész hitközségben. Én és körülöttem az én gyermekecskéim leültünk a hét gyásznapi megtartására. Nagyon szomorú látvány lehetett, ahogy engem, a bánatos özvegyet megláttak így ülni az én tizenkét*

árváimmal. A halottasházban mindennap tartott istentiszteletre azonnal megkaptuk a kellő számú férfit, és odarendeltek Tórában járatosokat is, hogy egész éven át, éjjel és nappal a Tórát tanulmányozzák a házban, és a gyermekek buzgón elmondták elhunyt apjuk után a kaddis imát. A gyászidő minden napján eljött valamennyi ismerősük, férfiak és nők, hogy vigasztaljanak minket, és mi nem tartottuk vissza könnyeinket. A gyermekeim, testvéreim és mások, barátok vigasztaltak engem, amennyire csak tudtak, De aztán ki-ki hazament drága övéivel, míg én árváimmal fájdalomba és gondba merülve ültem tovább.

b.) *A harminc gyásznapi elteltével nem jött hozzánk sem fivér, sem nővér, sem más rokon, aki megkérdezett volna minket: mit csináltok, hogyan boldogultok? Amikor időnként, még a harminc gyásznapi letelte előtt, összejöttünk, csupa haszontalanságokat mondtak, és csak keveset segíthettek nekem meg az én árváimnak.*

Temetkezőhelyek és haláljelek

Ókori temetkezőhelyek (régészeti vonatkozások)

A legősibb kulturális alaptörvények egyike: a halottat el kell temetni. A temetkezési szokások kultúránként változnak és tükrözik az illető nép vagy kultúra életéről és halálról vallott felfogásának. Beszéljenek erről a képek:¹⁵

*Pemszaisz múmiatartó ládája és egy mumifikált macska
Egyiptom történetének késői korszakából*

¹⁵ Paul G. Bahn: *Régészet*, Képes kalauz, Reader's Digest Kiadó Kft, Budapest, 2003.

A Karmel-hegyi barlangok, melyek 600 ezer év emberi tevékenységének nyomait őrzik

Paleolit csontváz a Karmel hegyi barlang-temetőből

A meggidói régészeti ásatások eredményei

Meggidói aknasír

Megalitsír az írországi Paulnabrone-ból

*Megalitsír az írországi Newgrange-ből.
Rituális és közösségi temetkezési helyként használták)*

*T'aj úrnő gyönyörűen megmunkált lakkoporsója
(meghalt i. e. 1568-ban).
Az aknasírt 1972-ben fedezték fel Csongrában (Hunan tartomány).*

*Cahokia a Mississippi és a Missouri találkozásánál fekszik. Nevét a helyi indián törzsről kapta.
A „Szerzetesek halma” egy halomsír, melynek kialakításakor 1,4 millió m³ földet mozgattak meg.*

Bibliai régészeti adatok

A legrégebbi időben természetes barlangképződményeket használtak temetkezőhelyül. Többek közt a gézeri ásatások során találtak ilyen – újabb kőkorszakbeli – barlangtemetőt, melynek az a különös nevezetessége is megvan, hogy itt a holttestek elégetésének a nyomait észlelték. Palesztina területén ritka eset: sémita népeknél nem szokás a halottégetés, tehát egy nem-sémita népcsoport lakhatott itt a kezdet kezdetén, amely eredetileg maga is barlanglakó volt.

A halottakat általában a lakott településen (a városfalon) kívül szokták eltemetni. Az egyszerű embereket hajdan is csak elhantolták. Az előkelőbb családok azonban – a barlangsírokról véve a mintát – a sziklatalajban vágattak sírkamrákat. Családi sírhelyek voltak ezek, amelyek egy vagy több sírkamrából álltak. A kamrák alsó szintjét úgy képezték ki, hogy belül, a falak mentén keskeny padszerű fekhely maradjon, arra fektették a holttesteket. A sírkamrához régebben egy függőleges aknán keresztül lehetett leszállni, innen van az „aknasír” elnevezés. Később lépcsőzetet készítettek a sír nyílásához, ahonnan egy rövid vízszintes folyosón át lehetett bejutni a tulajdonképpeni sírkamrába.

A temetés után a sírhoz vezető aknát vagy lejáratot kötörmelékkal töltötték meg, hogy állatok hozzá ne férhessenek. Ezeket a sírkamrákat azután több nemzedéken át is használták oly módon, hogy a régebben eltemetett halottak csontjait összehordták egy másik helyiségbe, s így a halottak számára készített fekhelyek ismét felszabadultak. Ilyen módon idővel a család halottai, illetve azoknak csontjai mind együvé kerültek, és ezzel szó szerint valóság lett az, amit az Ószövetség a halottakról, azok eltemetéséről így fejez ki, hogy „atyáikhoz gyűjtettek”.

A sírkamrák belső kiképzése koronként különböző volt. A kései századokban a sírbolt központi helyiségéből minden irányban több vízszintes vájatot készítettek, és azokba csúsztatták be a holttesteket. Tulajdonképpen ezzel kezdődött az igazi „egyéni” eltemetés, a külön sírhelyre tétel: ettől kezdve készültek sírfeliratok is. A sírkamrák külső bejárata alacsony és szűk volt, azonkívül a hozzáférhetetlenség biztosítására malomkerék alakú, vastag kőlapot is állítottak elé, melyet a sír kibontása, újabb temetés alkalmával a talajba vágott bemélyedés mentén el lehetett hengeríteni. Koporsót a kánaáni és izráelita korban nem

használtak. Voltak azért kivételek: Ilyen kivételt mutat be Dr. Tóth Kálmán bibliai régészeti könyvében.¹⁶

Bét-seáni antropoid cserépkoporsó

A hellenisztikus korban jelentek meg az ossuariumok. Ezek tulajdonképpen kisméretű koporsók voltak. Talán a legértékesebb lelet közülük az, amely a rávéssett arám felirat szerint Uzzijjának, Júda királyának a csontjait tartalmazta. Kr. u. 69-ben, amikor a rómaiak Jeruzsálem ostromához készültek, helyezték át a 2Krón 26.23 szerint a „királyi temető mezejébe” 700 évvel korábban eltemetett király megmaradt csontjait ebbe az urnába.

Az ókori Palesztina tárgyi emlékeinek, munkaeszközöknek, ékszereknek egy része a temetők sírkamráiból került elő. Minden korban szokás volt ugyanis a holttest mellé „útravaló” tárgyakat tenni: élelmet, ékszert, fegyvert. Palesztinában ugyan ezek jóval egyszerűbbek, számra nézve is csekélyebbek, mint pl. Egyiptomban, ahol a túlvilági élet hite sokkal erősebb és kiszínezettebb volt. A sémita népek életfelfogása sokkal inkább a jelenvaló élet gyakorlati feladatait tartotta szem előtt, a halál után bekövetkezendőkre túl messze nem nézett.

¹⁶ Dr. Tóth Kálmán: *A régészet és a Biblia*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997, 119.p.

A osszuáriumok és szarkofágok gyakran az illető család társadalmi státusát, gazdagságát tükrözték.

*Osszuáriumok és szarkofág a Második Templom korából
(Izraeli Múzeum)*

Gyászjelek, kövek, feliratok: A haláljelek hitbe és kultúrába-ágyazottsága

Hangsúlyoztuk az előző fejezetben, hogy a legősibb kulturális alaptörvények egyike: a halottat el kell temetni. A feleségét, Sárát gyászoló Ábrahám hettitákkal alkudozik a sírról. A telek a rajta lévő barlanggal a hettitákról jogszerűen Ábrahámra szállt, temetőhelyül. Ábrahám így a halott (a múlt) révén szerzi meg a jövőt. A halott jelével a majdani élet jel-ígéretét. A temetés abszolút emberi törvényének legszebb irodalmi példája Antigoné tragédiája. Az antik görög kultúrában égbekiáltó bűn, hogy a testvérgyilkos Eteoklészt és Polüneikészt nem engedi Kreon eltemetni. Antigoné azért harcol, hogy a természettörvényt betartsák. A halál az emberi élet része – így a temetés az emberi méltóság gesztusa. Minden jeltelen, embertelen földbekaparás méltó módon történő jóvátételért kiált.

A fejfa a halott fejénél álló faragott faoszlop. Kemény fából hasáb alakúra, leggyakrabban téglalap alakúra kifaragott oszlop (mintegy 2-4 méter hosszú); a sírdomb azon részéhez szúrták vagy ásták le, amely a halott feje fölött volt. Eredetileg talán fallikus szimbólum lehetett. A fejfák formája a helyi hagyományban gyökerezik.

A szemiotikában elsősorban Ch. S. Peirce nyomán három jeltípus különböztethető meg: az index, az ikon és a szimbólum. A sírjelek, csak ikonok vagy szimbólumok lehetnek. A fejfákra vésett díszítő jelek ugyancsak lehetnek ikonikusak és szimbolikusak. A fejfák (természetesen nem minden típus) egy sor szemantikai információt formai jelekkel fejeznek ki. Némileg egyszerűsítve: férfi-női nemet faragással, az öreg fiatal ellentét színezéssel, a gazdag-szegény ellentétet pedig az oszlop méreteivel.

A haláljelek feliratai között jelentős különbségek vannak terjedelemben, az adatok jellegében, a megfogalmazásban. A kegyeleti jelek legrövidebb feliratai csak az áldozat nevét tartalmazzák, esetleg a születés és a halál időpontját. A versben vagy prózában írt sírfeliratok nem szükségszerűek. Az ilyen kiegészítők néha csak egy mondatból állnak, máskor hosszabb, prózai szövegből, versszakból vagy egész versből.

Julia Roth és Klaus Roth megállapítása szerint, amíg a „nyugati” kultúrákban a halál, a temetés és ennek ünnepei rendszerint rejtett, elkendőzött formában kerülnek csak megemlézésre, Délkelet-Európában a halál és az elhunyttal kapcsolatos számos ünnepet

nyilvánosan teszik közzé, gyászjelentések vagy nekrológok jelennek meg a halált a mindennapi élet látható részévé téve. Az elhunytat általában a közösség (család, rokonság) nevében említik, és ennek a közösségnek a morális értékeit hangsúlyozzák.

Még tanulságosabb a gyászjelentések szövegeinek tartalmi vizsgálata, annak felismerése, hogy még a legegyszerűbb, előre kinyomtatott és kézírással csak néhány adatában kiegészített gyászír is milyen mély értelmű társadalmi elvárásokat képviselhet.

A halál jele kultúrától függő, helyileg változó. Sok helyütt éppen azzal jelölik, hogy nem jelölik. Régibb és újabb népeknél elég elterjedt módja a temetésnek a víz alá merítés vagy vízre bocsátás is, amelynek kivált hajós és tengerész népeknél láthatni többé-kevésbé jellemző példáit. Ilyen a viking temetés: a vikingek a halottat a felgyújtott hajón bocsátották tengerre.¹⁷ Keleti kultúrákban a kiszáritó Napnak vagy a madaraknak adják át a tetemet. Másutt porrá égetik a testet és a hamvakat a szélbe szórják. India legnagyobb fiának, Mahatma Gandhinak a hamvait a folyóba szórták. Igaz, a Gangesz ott „szent folyónak” számít. De lám, a halálnak így nem marad maradandó jele. Mégis, ennek is van pozitív jelentése. A gesztus kulcsa a hitben rejlik. Ezekben a társadalmakban (és emberekben) igen nagy a hit ereje. Ha úgy tetszik, nincs szükségük „jelszerű bizonyítékokra”. Nincs szükségük „emlékeztetőre”, mert állandóan emlékeznek. Egyértelmű számukra, hogy ami egyszer élt, létezett, az nem semmisül meg, az megmarad. Azért nem kell nekik jel, mert akire utalnak, az nem „távollévő”.

Teljesen más felfogást tükröz az egyiptomi halottkultusz. Az egyiptomiak több mint háromezer esztendeig úgy vélték, hogy a test konzerválása biztosítja a lélek számára az örök életet. A mumifikálás a maga klasszikus formájában úgy nézett ki, hogy a fej és a hasüreg lágy szöveteit eltávolították, csak a szív maradt a helyén. A holttestet ezután nátronnal betakarták, és egy rituális jelentőséggel bíró negyvennapos időszakra „állni hagyták”. A most már jóval könnyebb, kiszáradt testet megmosták, bebalzsamozták és szoroson lenvászón pólyába tekerték. Az egyiptomiak valószínűleg i. e. 3000 körül kezdték mumifikálni a holtakat. A legjobban preparált múmiák az Újbirodalom végéről és a harmadik átmeneti korszak (i. e. 1200-800) idejéből származnak. Ezek közé tartozik Széthi fáraó múmiája is.

¹⁷ Révai Nagy Lexikona XVIII., Babits Kiadó, Budapest, 1985, 114.p.

Halál és túlvilági élet

Két alapvető felfogás határozta meg az elhunytakkal kapcsolatos ókori szokásokat: egyrészt a halál tisztátalanságot hordoz és ez rituális tisztálkodási eljárásokat követel, másrészt ha a test temetetlenül maradt, az kellemetlen hatással volt a belőle eltávozott lélekre. A halottat még aznap eltemették.

A rómaiak halotti tort rendeztek a temetés napján (silicernium), a kilencedik napon, a halott születésnapján, majd évente a születésnapján. A halottkultusz nem imádat volt. A szegényebbek temetési társaságokba álltak össze, hogy biztosítsák maguknak a temetést és a minimális megemlékezést. A halotti étkezések gyakorlatát a kereszténység idején is tovább folytatták, de jelentős különbséggel. Az egyház rendezte azt a családoknak, különösen a vértanúk esetében. Az étkezés eukharishtiává vagy szeretetünneppé vált.

A zsidó temetkezési szokások sok hasonló vonást tartalmaztak. A testet beolajozással (Sabbat 23,5). mosdatással (ApCsel 9.36-37) és lepedőbe göngyöléssel (Jn 19.39-40; Kiaim 9.4; BT Moéd Katan 8b) készítették elő. Gyertyát gyújtottak az elhunyt fejénél vagy lábánál (Berákhót 8.6). A temetést, ha lehetett még aznap, sötétedés előtt végezték el. A gyászolók hivatásos zenészeket és siratókat béreltek ((Mk 5.38-39; Ketubót 4.4). A temetés után vigasztalási szertartást tartottak. A gyász fokozatosan csökkenő intenzitással folytatódott hét napig, harminc napig és egy évig.

A rómaiak körében i. e. 400- i. u. 1. századig a hamvasztás volt az általánosan bevett gyakorlat. A görögök mind a temetést, mind a hamvasztást gyakorolták. A szarkofágok Traianus uralkodása idején jelentek meg, s a gazdagok számára ez kérdésre adott lehetőséget. A sémi környezetben a temetés volt az általános gyakorlat. Miután a test elbomlott, a csontokat gyakran kiásták, hogy konzerválják őket (második temetés). Ez igen régi gyakorlat volt Palesztinában. Számos erre a célra szolgáló kis kőösszuáriumot tártak fel az i. e. és i. u. 1. századból. A zsidó gondolkodásban a test elbomlása megbékítő hatású, és amikor teljesen elbomlott, az elhunyt lelke végre nyugalmat talált. A csontok második temetése a családtagok számára a gyász időszakának végét jelentette.

A halottakat nem temették a városon belül, így a legtöbb temető az utak mentén, a városon kívül található. A legegyszerűbb sír mind hamvasztás, mind temetés esetén a földbe ásott gödör, amit egy felállított kő vagy nagy agyagedény jelez. Néha a testet a földben cserepekkel vagy téglákkal vették körül, mintegy falat állítva köré. A nagy sírokat, melyek részben vagy egészen a föld alatt voltak, columbariumnak hívták. A falaikban kicsiny fülkék adtak helyet az urnáknak vagy ládáknak, amelyekben az elhunytak hamvait tették. Itáliában a városi temetők jellegzetessége volt, hogy fallal körülvettek egy nyitott területet, ami több sírt is magába foglalhatott. Néhány, részben a föld alatt, részben a föld felett elhelyezkedő sírkamra házra hasonlított. A falak kifelé egyszerűek voltak, de belül gazdagon díszítették őket. Az elhunyt iránti hála és emlékezés ébresztésére tervezett emlékművek egyik fajtája az exedra, az ülőpadokkal ellátott fülke, ahol az arra járók megpihenhettek.

A halált úgy határozták meg, mint amikor a test elválik a lélektől. A halott helyéről két-féle elképzelést vázoltak fel. Egyrészt azt gondolták, hogy a földi maradványok – akár eltemették, akár elégették, akár kitették – egy meghatározott helyen vannak. Másrészt úgy vélték, lehetséges, hogy az eltávozott egy új létformába ment át. Az az elgondolás, hogy az elhunyt tovább él a sírban, meglátszik abból is, hogy „örök háznak” nevezték el a sírt, hogy a sírt és a szarkofág belsejét otthonosan rendezték be, és hogy étel-, italáldozatokat helyeztek el a sírban. A mediterrán népek körében igen elterjedt volt az a meggyőződés, hogy a halottak egy nagy föld alatti üregben gyűlnek össze. A héber *seol*, a görög *hadész* és a latin *infernus* alapvetően ugyanazt az elképzelést fejezik ki. A legkorábbi időkben nem különböztették meg azokat a halottakat, akik egy árnyékvilágban folytatták tovább emberi életüket, ugyanolyan körülmények között, mint az emberi társadalomban. Az ószövetségi „árnyak” (*rephidim*) hasonlóak a homéroszi „lelkekhez”. A filozófiai gondolkodás összekapcsolódott az asztrális vallással, hogy ezáltal a lélek lakhelyét, mely most már világosan elkülönült és elvált a testtől, áthelyezze az égi régiókba, hogy a hold, a nap vagy akár a csillagok társaságában élvezhesse a halhatatlanságot. Végül egyfajta kompromisszum alakult ki a két felfogás között. Az égi világ lett az erényesek otthona, kiknek lelke felemelkedik a bolygók szféráin át a Legfelsőbb Létezőhöz, hogy a fénylő boldogságban éljen. Az alvilág a gonoszok lakóhelye lett, akik alávetettek a föld alatti sötétségbe, hogy örök büntetések közepette szenvedjenek. Egy köztes tisztítóhely pedig a halál utáni megtisztulást biztosította azok számára, akik bocsánatos bűnökkel mocskolták be magukat. Az igazak boldogságát általában három képpel ábrázolták: a pihenéssel vagy nyugalommal, az égi lakomával vagy Isten látványával. A világegyetem és a lelkek hármasságát a keresztény középkori gondolkodás átvette az ókorból, ahogyan

ezt jól példázza Dante *Isteni színjátéka* is. Az ókorban a zsidókon és a keresztényeken kívül még a perzsa zoroasztrianusok hittek a test feltámadásában.

Noha a lélek halhatatlanságában való hit kifejeződik a Bibliában, az emberi lélek halál utáni állapotáról nem sok adatot szolgáltat. Bővebben beszél erről a rabbinikus irodalom és a Kabbala, valamint a zsidó folklór. A lélek a halált követő első hét napban még ragaszkodik a fizikai testhez. Az ezt követő tizenkét hónapban a lélek fel-és leszáll, egészen addig, míg a test el nem porlad, s így a lélek végül felszabadul. A gyász ez idő alatt is folytatódik és a halottért a fia által mondott Kaddis segít a léleknek abban, hogy a kötődéstől megszabadulva felemelkedhessen és meglelhesse helyét a Paradicsomban, ahol a megtisztított lélek „az Isteni Jelenlét sugárzását élvez” (Sekina).¹⁸

Egyes zsidó gondolkodók az áhítatos életet és a földön átélt prófétai megvilágosodás állapotát hasonlatosnak tartották a halál után tapasztalható állapothoz.

Amint már az előzőkben említettük, a holtak feltámadása (héberül: *tehijjat ha-métim*) azt jelenti, hogy a messiási korban a holtak feltámadnak sírjaikból és újra élnek majd, hogy Isten ítélkezzen felettük az ítélet napján. Ezt a momentumot Illés próféta fogja bevezetni a sófár megfűjásával. A feltámadásra Izraelben kerül majd sor. Maimonides a feltámadásba vetett hitet tizenhárom hitcikkelyébe belefoglalta. Azok, akik nem hisznek a feltámadásban, nem élednek majd újra és nem részesülnek az Olám ha-Bá-ból. Minden liturgia központi imája, az amida tartalmaz egy áldást, mely így kezdődik: „Örök a hatalmad, Urunk, Te kelted életre a holtakat”.¹⁹

¹⁸ Alan Unterman: *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 243.p.

¹⁹ Alan Unterman: *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 101.p.

Kövek a síron

Obo-típusú halmok, szukcesszivitás és „A drágakő”

A Kovács Ákos összeállításában *Haláljelek* címmel megjelent néprajzi tanulmánykötetben Vajda László *Kövek a síron* címmel megjelentetett egy tanulmányt, melyben az obo-típusú halmokat vizsgálja. A tanulmány a jelenség zsidó vonatkozásaira fókuszál.

A zsidóság obo-típusú halmainak vizsgálatát a szentírásbeli helyekkel szokták kezdeni.

Mózes I. 31:44-52 leírja azt a jelenetet, amikor Jákob és Lábán megbékülnek. És vett Jákob egy követ és felemelé azt jelül. 46. És mondá Jákob az Ő atyafiainak: Szedjetek köveket; és gyűjtének köveket és csinálának nagy rakást; és evének azon a rakáson. 52. Bizonyosság e rakás, és bizonyosság ez oszlop, hogy én nem megyek e rakás kő mellől te hozzád, te is nem jössz én hozzám e rakás mellől és ez oszlop mellől gonosz szándékkal. Minden szerző ezt az adatot az obo-típusú halmok sorában emlegeti. A szukcesszivitás azonban hiányzik; az idézetben szereplő kőrakást ugyan többen gyűjtik össze.

Mózes I. 25:20 szerint „állíta Jákob oszlopot az ő (ti. Ráchel) temetése felett: az mondatik mind a mai napig Rachel temetése oszlopának. Gyermekei mindegyike tett rá egy követ a tizenegy törzsnek megfelelően: Ebből alakult Rachel sírköve. Jákobé az összes (többi) fölött volt, mert a tizenkét követ egymás fölé rakták... - Ugyanerről szól palesztínai útleírásában Mose ben Náchmán (Nachmanides) egy névtelen tanítványa a XIV. század elején: „Rachel sírja tizenegy kő volt, kettesével egymás mellett s legelöl egy, melyet Jákob tett. Benjamin nem tett, mert egy napos volt, vagy mert annyira bánkódott anyjáért.” - E leírások szerint tehát többen vesznek részt egy sírkő gyanánt szolgáló kőhalom emelésében; mindazonáltal az időbeli szukcesszivitás itt is hiányzik. A Józsuá (7:25-26) által leírt eseménnyel, ahol Akán megbüntetéséről szól... és elboríták őtet az Izrael népe kövekkel és megégeték őtet tűzzel, minekutána megkövezték volna. 26. És rakának őreá nagy rakás követ mind e mai napig: és elfordula az Úr az ő bosszúállásának haragjától. Ez a hely semmi kétséget sem hagy: az ellenséges király holtteste fölé kövekből halmot hordtak és meghagyták szörnyű mementónak; de a kődobás szukcesszív aktusával nem találkozunk.

Sámuel II. 18: 15-17 „...általverék Absolont és megölik őtet... 17. Fogák pedig Absolont és veték őtet az erdőn egy nagy verembe és nagy rakás követ hánynak rá; és az Izráel mind elszalada, ki-ki az ő sátorába.” - Szukcesszív kődobásról, a kőhalom növekedéséről itt sincs szó. Látjuk tehát, hogy a szentírás, amelyet az etnológiai szakirodalom – a szukcesszív halmozás szokásának ősrégi voltát bizonyítandó idézgetett, nem hozhatók kapcsolatba az obo-típusú halmokkal.

A mai zsidóknál a szukcesszív halmozás szokása úgyszólván általánosan elterjedt. Legismertebb formája az, hogy a temetőben való látogatás alkalmával a sírra kavicsokat tesznek. A sírra rakott kövek az élők és halottak között továbbra is fennálló kötelék jelzésére szolgálnak, egyúttal a sír süppedését is megakadályozzák, Báer Hétév egy régebbi szerzőre hivatkozva megállapítja, hogy a kövek a sírra helyezése a halott tiszteletére szól, és jelzi a sírnál történt látogatást. A síroknak virággal való díszítése – ahol előfordul – egészen új szokás, csak a XIX. század óta terjed, sőt eleinte komoly ellenkezésbe ütközött. A kőrakás szokását a „reformzsidók” már teljesen elhagyják. Mint tévhitet megemlíjtük, hogy a zsidók azért tesznek köveket a sírra, hogy a halottak a pokolban megkövezhessék Jézust. A temető látogatói különösen a híres férfiak és nők sírjára szoktak kavicsot tenni. Híres például erről a prágai régi zsidó temető. De a budapesti és vidéki ortodox zsidó temetőkben is él ez a szokás; a neológ zsidók már kevésbé gyakorolják, inkább csak a rabbik sírjánál. Lieben, a sírokra való kőrakás ma is eleven szokását a maccebákra vezeti vissza. A zsidó irodalomban ugyanis a „síremlék” egyik neve macceba, ez eredetileg talán az egyszerű emlékkövet jelentette. A macceba eleinte, a régi emlékművek módjára, egymásra halmozott kövekből állhatott, s összerakásában a rokonok és a barátok segédkeztek. Így magyarázza Lieben azt a szokást, hogy sírok látogatásakor még ma is követ raknak a sírra.

Az embermentés hőségének emléktáblája az emlékezés köveivel

A szukcesszivitás a hagyomány közvetítésének láncolata időben: generációról generációra történő átadás. E fejezetben ismételten felbukkant a fogalom az obo-típusú halmokkal és a „kőrakással” kapcsolatban.

Lássuk most, mit hallanak erről a zsidó gyerekek és ifjak, ha a hagyományt átadni kívánó nagypapa fellapozza *A drágakő* című kötetet és megáll a címadó mesénél:²⁰

*A családon belül azonban a kődobálás már kultusszá vált,
szent szokás, egyfajta istentisztelet lett.
A fiatalok lázadtak; az öregek erre megdühödtek, és fenye-*

²⁰ Babits Antal (szerk.): *A drágakő*. Példázatok, elbeszélések, mesék az ősi zsidó hagyományok alapján. Logos Kiadó, Budapest, 1993, 199-200.p.

getően rázták csontos öklüket.

A fiatalok beszédeket tartottak a kövek ellen, az öregek azt mondták: „Ahogy őseink, úgy teszünk mi is... Eleink okosabbak voltak nálunk, és köveket dobáltak – tehát ennek így kell lennie! A világ nem a miénk, hogy kijavítsuk és átalakítsuk. A jó ló a régi nyomon halad, és nem török ki a lába.” És csak mondogatják bölcsebbnél bölcsebb mondásaikat, melyek a világ pillérei – vagyis a mi emberi világunké! És ha egy fiatal megpróbál tenni valamit ez ellen, akkor az öregek „széttörök azt a tojáást, amelyik okosabb akar lenni a tyúknál”!

A kőhegy napról napra nő.

A kövek legurulnak a rakás tetejéről és egyre közelebb érnek a házhoz.

Idővel a szent kövek eltorlaszolja az ajtót és az ablakot.

A válasz: „Na és?”

Létrát állítanak és a kéményen keresztül másznak be a házba. Már alig lehet levegőt kapni. Ez sem baj! Ha az ember keveset eszik és rövid az élete, akkor nincs szükséges sok levegőre sem!

Hiszen úgyszincs miből élni.

Nincs hely szántani és vetni – ahová csak néz az ember, mindenütt kő!

- Akkor legalább – könyörögnek a fiatalok – hadd halmozzuk fel a köveket; érjenek az égig, de ne foglaljanak el ilyen sok helyet a földön! Helyre van szükségünk, ahol dolgozhatunk, szánthatunk és vethetünk!

- Hitetlenek! - kiáltozzák az öregek. - Csak a holttestükön keresztül juthattok a kövekhez...

A boszniai zsidók halálra-készülése

Zsidó-, keresztény- és mohamedán sírok Boszniában

Ha mindent el akarunk mondani a zsidóság halálhoz való viszonyulásáról, szólnunk kell a halálra-készülésről is. E kérdés lényegét akkor érthetjük meg teljes mélységében, ha fellapozzuk Strausz Adolf *Bosnyák föld és népe* c. munkáját, melynek IV. fejezete *A bosnyák zsidók* címet viseli.

Strausz Adolf mindenekelőtt megállapítja, hogy „sok spanyol-zsidó családot találunk” Boszniában, akik Spanyolországból elűzött zsidóknak a leszármazottai. Részben Törökországon, részben pedig Dél-Olaszországon keresztül költöztek be Boszniába – s általában a Balkán városaiba. A Spanyolországból menekült zsidók társadalmi státusát elemezve, leírásában Strausz hangsúlyozza, hogy Boszniában a zsidók sosem voltak kitéve olyan üldözéseknek, mint a keresztények. Strausz arra is felfigyelt, hogy a Boszniában megtelepedett zsidók „szokásaikban, ruházatukban és egyáltalán egész életmódjukban a mohamedán vallásúakat vették mintaképül, s a lehető hűséggel iparkodtak azokat utánozni”. Megállapítja, hogy a férfiak és a nők ugyanolyan öltözetben járnak, mint a mohamedánok, turbánt viselnek, s némelyikük a fejét is kopaszra borotváltatja.

Végezetül Strausz a megöregedett, sír felé hajló zsidók végső útjával foglalkozik. Ezt írja:

Mikor ma bosnyák zsidó megöregszik, s nagyobb munkát már nem bír, úgy egy leküzdhetetlen vágy kél benne, elvándorolni messze-messze kelet felé Palestinába. Egyedüli óhaja a szent sírok közelében örök nyugalomra hajtani fáradt fejét. Ezt, a ki csak teheti, megteszi, s nem kímélve költséget, fáradságot, oda vándorolnak, hogy soha viszont ne lássák Bosznia hegyeit, erdőit, mezőit. Többnyire számosan állnak össze, s együtt kelnek e messze útra. Élni szeretnek Boszniában, de meghalni nem. Egész karavánok kísérik a távozókat Bosznia határáig. Ott rendkívül megkapó és szívélyes búcsút vesznek egymástól, az asszonyok jajveszékkelnek, sírnak, miként ha élőhalottat temetnének, a férfiak imádkoznak, az öregek kezeit valamennyi egybegyűlt megcsókolja. E kiköltözésnek megvan a maga oka. Nem tisztán vakbuzgóság az, hanem onnan ered, mert a mohamedánok mindazt, mik más vallást jeleznek, nyíltan nem tűrhettek meg soha, így a nyilvános temetőket sem. Boszniában három -féle temetőt lehetett ezelőtt megkülönböztetni: a mohamedánok, a keresztények és zsidókét. A mohamedánok temetőjében kőből faragott turbános sírkövek voltak, tarka színekkel és számos arab jelmondatokkal ellátva; a keresztények temetője kerítéssel nem bírt, a halottak sírjai alacsony és lehetőleg egyszerű fakeresztcskével lettek ellátva; a zsidók temetőjén pedig a sírkövek nem állottak másból, mint három darab kőből, minden írás vagy jel nélkül. A köveket egyszerűen az országút mellől szedték és rakták egymás fölé azokat egymáshoz erősíteni, akár vassal, akár fával szorosan meg volt tiltva, s miután úgy a keresztény, mint a zsidó temetőben a mohamedánok barmaikat legeltethették, ez összefüggéstelen kövek csakhamar annyira szétszóródtak, hogy az egyes családok rövid idő alatt halottaik sírját felismerni képtelenek voltak. Ez volt az oka, hogy az öreg bosnyák

*zsidókban mihelyt halálukat közeledni érezték, oly forró vágy támadt,
messze tengeren át a szent sírok közelébe vándorolni és ott halni meg.*

Spanyol zsidó temető Szarajevóban²¹

²¹ Bernt Rudolf rajza.

A szarajevói temető

A szarajevói temető jellegzetességeit Szabolcsi Miksa *Boszniai útijegyzetek, 1914* című műve alapján fogom bemutatni.²² A temetőt a szerző Szabolcsi Miksa és vezetője, Bosznia és Hercegovina országos főrabbija, Lévy Mór dr. közös sétája alkalmából, az ő nyomdokaikban járva ismerjük meg.

A temetőt, ahol a szarajevói spanyol zsidók több mint 300 esztendő óta teszik sírba halottaikat, a hegy felső részén nyitották meg, jöttek azután mind lejjebb a széles hegyhátan, úgyhogy a legrégebb sírok legmagasabban, a legújabbak meg legmélyebben vannak elhelyezve. Egészen fenn néhány hatalmas, teljesen megfeketedett kőtömböt látni, melyeken az írás már alig kivehető. Az egyik kőtömbön a következő felirat olvasható: *Macevet ha-cadik Sámuel Baruh (Síremléke Sámuel Baruhnak, a jámbornak)*. Sámuel Baruh volt az első szarajevói rabbi, akiről a lokális irodalom tud.

Lefelé menve, sok hasonló megfeketedett és formátlan sziklatömb látható: felületükön voltak az episztáfiák, így teljesen elmosódtak. Írást csak ott lehet olvasni, ahol a sírkő oldalán helyezték el azt. A síremlékek roppant sziklatömbök, melyeket középen kettéfűrészelték. A kő hátsó része szabad mezőn elhelyezett kunyhóféle benyomását kelti. A földből kiemelkedő rögtönzött beduinsátornak látszik, melynek elől a bejárása, csakhogy az ajtó helyét a sírfelírás foglalja el. Nehéz elképzelni, miként szállították oda azokat a kőóriásokat, hacsak ott helyben magából a hegyből nem vágták ki, aminek azonban nem látszik nyoma. Ilyen kőtömböket, különböző méretekben ezrével látni e szomorú mezőn, mely szabadon néz a városra, ugyanis a temetőnek egyik oldalán sincs kerítése. Nem is volt soha. A keleti emberek – úgy látszik – bíznak felebarátaik kegyeletében.

Lévy dr. tudomása szerint annak, hogy a temetőket nem kerítik be, kabbalisztikus oka van. Temetőhelyen, melyet fal vesz körül, így tartják a kabbalisták, a démonok inkább ütnek tanyát. Szabolcsi Miksa inkább arra hajlik, hogy a háttérben két morális tényezőt feltételezzon. Az egyik az lehet, hogy azt akarják: az ember, ha temető mellett megy el, lássa is a temetőt. Hadd hasson a lelkére, hadd törje meg a gögjét, hadd emlékeztesse mulandóságára. Ami az élőnek jó. Hadd mondjon ezen kívül imát a halottak lelkéért, ami

²² In: *Múlt és Jövő* '95/1-2, *Balkán*, 46-48.p.

meg, az írások szerint, azoknak jó. E magasabb etikai okon kívül egy praktikusabb ok is szóba került: a temető bekerítése nagyon drága. Mindazonáltal a két tudós beszélgetéséből kiderül, hogy soha senki nem tiltotta a bekerítést. Megjegyzendő, hogy a mohamedán temetők is szabadok, csak a városban kerítik be azokat.

Régi időkből való híres rabbik sírjaira (az egy Sámuel Baruhon kívül) nem akadt a két jeles tudós. A nagy hírű Cvi Askenazi, aki Budáról menekült Szarajevóba, igaz ebben a városban működött, de nem itt halt meg. Más híresebb rabbik a régibb időben csakúgy, mint az újabb korban, Jeruzsálembé mentek meghalni.

Lévy Mór dr. és Szabolcsi Miksa a szarajevói zsidó temetőben

A halál és gyász ikonográfiai vonatkozásai

*A nagykanizsai Hevra Kadisa Könyv*²³

Mielőtt a halál és gyász ikonográfiájáról szólnánk, számba vesszük az erre vonatkozó hagyomány legfontosabb alapelveit, momentumait és szabályait.

A zsidó hagyomány nagy becsben tartja az életet. A jó egészségben, testi-lelki erőben eltöltött, jó cselekedetekben gazdag, hosszú életet követő békés halál sohasem tragikus, akár mekkora veszteséget és bánatot okoz is. A halálra és a gyászolásra vonatkozó vallási törvények és gyakorlati előírások két alapelven nyugszanak: a minden embernek kijáró tiszteleten (*kibud hámet*) és a gyászolók közérzetének javításán (*nihum ávelim*).

- A halottat gondosan meg kell mosdatni, majd fehér ruhába, *táchrchimba* kell öltöztetni.
- A halott férfiakra tálitot is adnak, melynek rojtjait – cicitjét – kibontják annak jelképül, hogy a halottat nem terhelik többé földi kötelességek.
- Tilos a bebalzsamozás. A halotthoz hozzátartozik a vére is, amit vele együtt kell eltemetni.
- Tilos a hamvasztás. A halottat a földbe kell eltemetni.
- A boncolást az elmúlt századok rabbinikus törvényei szigorúan tiltották. Később engedelményeket tettek, mert bebizonyosodott, hogy a boncolással olyan ismeretekhez lehet jutni, amelyek segíthetnek mások életének megmentésében.
- A halál beállta után a leghamarabb, lehetőleg már a következő napon el kell végezni a temetést. Elhalasztani csak a halott megtisztelése érdekében szabad.
- Tilos szombaton temetni, és az ünnepek első napján sem szabad.
- A vallás szerint a halál fölött érzett bánatot a ruha beszakítása jelzi. A beszakított ruhát az egész gyászhét, a *sivá* ideje alatt viselik. A gyászszalag kitűzése nem helyettesítheti a ruha beszakítását, a *kriát*.
- A zsidó törvény a temetést követően három, egyre terjedelmesebb gyászidőszakot ír elő, amelyekben a gyász egyre enyhébb. Az első periódus a *sivá*: ez azt jelenti, hogy „hét”, és a temetés utáni első hét napot jelenti.

²³ Schöner Alfréd *TE ÉRTED...* című könyve alapján.

- A második periódust *slosim*nek nevezik. Ez „harmincat” jelent, és a sívá befejezésétől a temetést követő harmincadik napig tart.
- A harmadik időszakot egyszerűen *ávelut*nak, „gyásznak” hívják. A halálozás napjától a zsidó naptár szerinti tizenkét hónapon át tart.
- A gyászolók vigasztalásának kötelezettsége a temetés után lép érvénybe. Hagyni kell, hogy a gyászolók átadják magukat érzéseiknek. Csak a legközelebbi hozzátartozók és barátok látogathatják meg az elhunyt családját a temetés előtt.
- A temetést követően a gyászolók első étkezésük alkalmával nem ehetik saját ételleiket. A szomszédoknak, a barátoknak vagy a rokonoknak kell ellátniuk őket. A szomszédok és barátok számára micvá az első étkezéssel, „vigasztéttal” ellátni a gyászolókat. Hagyományosan kemény tojást is adnak ilyenkor, a gyász és a részvét szimbólumát. A tojás gömbölyűsége az élet folyamatosságát jelképezi, és azt sugallja, hogy a kétségbeesést megújulás követi.
- A szülőjét gyászoló fiú a temetés napjától kezdve tizenegy hónapon keresztül mindennap köteles a napi istentiszteleten elmondani a *Káddis* imát. Ez az ima Isten dicsőítésére szolgál: könyörgés végső bocsánatért és feloldozásért. Szövege a következő:

Magasztaltassék és szenteltessék meg nagy Neve a világban, amelyet akarata szerint Ő teremtett. Alapítsa meg birodalmát életedben és idődben, Izrael egész házában életében, mihamarabb, nemsokára, s mondjuk: Ámén! Legyen áldott nagy Neve örökkön-örökké! Legyen áldott, dicsért, magasztalt, fennkölt, dicshimnuszba foglalt, becses, rajongott és dicsőített az Egyetlen Szent Neve, áldassék, kivel nem ér fel semmi áldás, himnusz, dicsérének és dal a világon; s mondjuk: Ámén! Áradjon béke az égből életünkre és egész Izraelre, s mondjuk:

Ámén! Ki békét teremt az egekben, hozzon békét ránk és egész Izraelre, s mondjuk: Ámén!

A zsidó képzőművészet alakulását hátráltatta a „Ne készíts magadnak faragott képet...” tiltó parancsa. A művészi kifejezés tere a miniatúrára és a kódexillusztációkra korlátozódott. Illusztrációval látták el például a Hevra Kadisák alapító okmányait. Hála ezen illusztrációknak, sok információval gazdagíthatjuk a zsidó temetésre vonatkozó ismereteinket. 1782-ből valók a prágai Hevra Kadisa faliképei. A liberalizmus igénye tette lehetővé az alakok figurális ábrázolását. E freskók a következő témákat dolgozták fel:

- ima a haldoklóért;
- a halott földre helyezése;
- a halotti ruha megvarrása;
- a halott kihozatala a gyászházból;
- sírásás;
- megérkezés a temetőbe;
- vállon vitel;
- gyászbeszéd;
- földelés;
- kondoleálás.

Magyarországon a XVIII. század közepétől kezdve nyomtatott hevra-lapokat adtak ki. Ezek közül kiemelkedő a miskolci Hevra Kadisa okmánya. Közép-Európában az első Hevra Kadisát Eliezer Askenázi alapította Prágában 1564-ben. Rendeletet adott ki később, amelyet a Habsburg Birodalom területére érvényesített. Az ilyen jellegű intézmények feladatát a következőkben foglalta össze:

- „Gondoskodjék a gyászoló étkeztetéséről a temetkezést követő lakomán.
- Gondoskodjék jól képzett orvostól a súlyos betegségben szenvedő ember részére, aki legyen jelen, amikor a lélek eltávozik a földi porhüvelyből.
- Gondoskodjék méltó temetésről.
- Gondoskodjék a gyászolók megvigasztalásáról és az árván maradottakról”.

Egy XVIII. századi lengyel iskola fára festett képei egy hívő zsidó halálát és temetését mutatják be²⁴:

A zsidó hagyomány az elsőrendű kötelességek közé sorolja a haldoklók vigasztalását és a halottak eltemetését. Minden jól szervezett közösségben létezik egy bikkur hólim, azaz „beteglátogató” társaság vagy más néven Hevra Kadisa, melynek tagjai ellátják a betegeket, nem hagyják őket magukra haláluk óráján, majd megadják nekik a végtisztességet és a halott házában vallásos szertartásokat is végeznek, segítik és vigasztalják a családtagokat. Az ilyen tevékenység a gemilut haszádím, a „könyörületesség gyakorlása”, eme igen fontos micvá

²⁴ Fernando Joannes: *A zsidó vallás*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1990, 60,61.p.

egyik fajtájának minősül. Annál értékesebb, mert a tárgya olyan ember, aki immár sohasem tudja viszonzni a jó cselekedetet.

Mindezek a gondolatok megtalálhatók a Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyv tákkánáiban is.

A Nagykanizsai Hevra Kadisa kéziratos könyv képsorozata tartalmilag két részre bontható:

- pokolra,
- temetést megelőző folklorisztikus részekre.

A nagykanizsai Hevra-Könyv a haldoklást és a hozzáfűződő zsidó hagyományt igen szemléletesen mutatja be:

A fenti képen a *haldoklót* ábrázolják. A halál kardjáról méregcsepp hull a haldokló szájába. Az ágynál az orvos és a Hevra Kadisa küldötte látható.

A nagykanizsai Hevra Könyv egy másik képének témája a *halottmosdatás*:

A nyitott ablakú mosdóteremben az elhunyton kívül korhű öltözetben négy szakállas férfi áll. A bal oldalon kissé görnyedt hátú, kalapos ember a társát figyeli. Ruháján kirajzolódik a redőzet. Jobbjában favillát tart, amit a szertartás közben helyeznek el. Jobb karján átvetve a halotti lepel. Az ábrázolt tér közepén fekszik a behunyt szemű, nagy hajú, szakállas halott. A halott jobb csuklójánál álló kalapos, kék kabátos, fehér harisnyás férfi az elhunyt szakállát fésüli. A kép jobb oldalán álló férfi tekintete a falon, a keretben lévő imaszöveget keresi. Társának övére, s az ő kabátjának alsó részére ráesik a halvány fénysugár. Baljában a helyi Szentegylet perselye található. A halottmosdatás etikai célja az, hogy a földi porhüvelyt – a szó legteljesebb értelmében – részletes alapossgal megfürdeti. Közben olyan, a bibliai Énekek énekéből összeállított imákat mondanak, amelyeknek mondataiban az egyes megmosdatandó testrészekre utaló kifejezések is benne foglaltatnak. E több évszázados hagyomány ma is él. A szertartás végén – a tisztátalanságtól megszabadítva – felhangzik az aktust lezáró három szó: tiszta, tiszta, tiszta.

A következő kép a *halott őrzését* ábrázolja. A halott a földön fekszik, letakarva. Mellette, egy széken ül a halottőrző:

A vallásetikai kódex utasítja a szertartásban résztvevőket: „Az a szokás, hogy a halotti ruhákhoz fehér vásznat vegyenek, hogy szépek legyenek, és hogy hisznek a holtak feltámadásában, mert azt mondja Ráv Chija, József fia, a jámborok valamikor ruhájukban fognak feltámadni, s a férfit imaköpenyben kell eltemetni.” - (Talmud, Ketubot IIIb) „A mosdatás sorrendje: megmossák az egész testét, a fejét, a kezét, a lábait, haját megfésülik. Ügyelni kell arra, hogy ne fordítsák arcára a halottat, mert az megalázó volna.”

Egy másik jelenet a nagykanizsai Hevra Könyvből: *A halott kísérése*:

A megárvult ember lehajtott fején nagy karimájú kalap ül. Arca szakállas, tekintete a földre szegeződik. Szomorúságát érzékelteti görnyedő háta, s gyászában kétségbeesetten tördeli kezét. Kék színű kabátja, sárga nadrágja, térdig érő csizmája korhú ruhadarabok. Követő őt a gyülekezet vezetője, a rabbi. Kezében – előkelőségét szimbolizálva – sétapálca. Egyenes tartása, fekete kalapja, hosszú, árnyaltan megformált kabátja hivatására utal. A kép jobb oldalán halad a gyásznép, élén a Hevra Kadisa alkalmazottjával aki baljában a halotti perselyt tartja. Fedett fejű emberek – közülük egy Napóleon-kalapban, többen cylinderben – a múlt század első éveinek tipikus polgári ruházatába öltözködtek. A háttér kékes felhőben úszik. A zöldesbarna előtérben a mitá, azaz a „Szent Mihály lova” amelyen az elhunytat a fedett halottaskocsihoz szállították. A héber nyelvben a temetést a kikísérés szó jelenti. Ezt tartják a végső búcsúztatás érzelmileg leglényegesebb részének. A Példabeszédek könyve alapján tudjuk, hogy aki látja a halottat, és nem kíséri el, az olyan bűnt követ el, mint aki kigúnyolja szegényt. „Legalább négyrőfnyi távolságra kell követni a temetési menetet, ha előtte haladt el a gyászokosi, meg kell állnia. Igaz, elsősorban nem a halott előtt kell tisztelegni, hanem a halottaskocsit kísérők gyászával kell érzelmileg azonosulni.

A szertartás e része két egységből áll:

- az otthonában elhunyt embert lovas kocsin kiviszik a temetőbe,
- ott vállra veszik a koporsót, és így haladnak a sírig.

Vállra emelés. A téma egyenes következménye és ikonográfiai folytatása az előbbi jelenetnek. E folklorisztikus szokás gyökere a Zsoltárok könyvében található: „Vállra emelnek téged, hogy ne érje lábadat a föld pora.” A legkorábbi ábrázolás a XIV. századból származó szarajevói Hággádából való. A jelenet Jákob gyermekeinek kijövetelét mutatja

Egyiptomból, amikor vállra tett koporsóban magukkal vitték az ősatya csontjait. Nikolsburgból való a XVIII. század közepéről az a kisméretű plasztika, ahol négy férfi viszi a vállra emelt koporsót. Prágában készült és 1784-ből származik az a festett üvegkorsó, amelyen kilenc férfi palástban, ruhára terülő inggallérban viszi a földig érő lepellel leborított koporsót. Az első ember kezében a hevrapersely.

A bemutatandó példák egyik legművészebb alkotását – 1782-ben készült – a prágai Hevra Kadisa festménysorozatának darabja jelenti. A temetői környezetben hat férfi viszi a koporsólapot, amelyen lenruhába csavarva fekszik a halott. Két együtt érző belekarol a gyászolóba, bal oldalon a Hevra Kadisa alkalmazottja áll, aki a perselybe való bedobásra invitál. E típus első magyarországi megfogalmazása az óbudai hevraemléklapon található. A kietlen tájon a sírok felé közelednek a koporsó vivői. Lábuk egyszerre lendül lépésre. A jobb oldalon haladó ember perselyének mondatát a kép felső részén rögzítették. „Az adomány megment a haláltól.”

A halotti gyűjtőpersely sokféle változatát ismerjük. A következő kép, egy különleges halotti gyűjtőperselyt mutat be 1803-ból Trautzi Tamás mesterjegyével:

A nagykanizsai könyv halottkísérés jelenete, ábrázolja a szertartássorozat egymást követő eseményét:

- a jótékonyság gyakorlását, amely „megment a haláltól”;
- a közvetlen hozzátartozó bocsánatkérését a halottól, ha életében megbántotta, akár szándékosan, akár akaratlanul.

Bocsánatkérés a halottól:

A profilból ábrázolt bal oldali alak cilindert hord a fején, csokornyakkendőt, bokáig érő kabátot, és magas szárú csizmát visel. Feltehetően ő a helyi Hevra Kadisa alkalmazottja, hiszen kezében ott a halott persely. Középen a rabbi, aki éppen pénz dob a perselybe. Fején prémes kucsma, arcát szakáll borítja. A harmadik férfi fején kalap, arcát körszakáll borítja. Térdig érő harisnyát hord, ajka beszédre nyílik. A földön – fehér lenlepedőbe takarva – már megmosdatva fekszik a halott. Mögötte három ember, akik bocsánatkérésre várnak. A jobb oldali nyitott kapun kilátunk, ahol polgárkabátot viselő, kalapos temetkezési alkalmazott mered a külvilágra. A szertartásterem falán a keretes, rácsos ablak két oldalán feliratos táblák állnak. Szövegüket a szertartás alatt mondják el. A bal oldali tábla mondatai: „A szikla, aminek tökéletes a cselekedete, minden útját a törvény határozza meg, hűséges Isten ő, nincs benne alávalóság.” A másik táblán a megárvult ember gyászimájának első szavai olvashatók: „Magasztaltassék és szenteltessék neve annak, aki akarata szerint alkotta a világot és

uralkodik a mindenségen.” A természeti környezetre utaló jobb oldali fa zöldes lombkoronája felett – a háttér kék egén – madársereg suhan el.

Ruhabevágás és a sírásás:

A ruha bevágása jelenetben a képsík közepén van a kétalakos kompozíció. A jobb oldali kalapos, szakállas férfi kezében pengét tart. A bal oldali hozzátartozó leszegi fejét, s baljával odatartja kabátját a bevágás szertartására. Ruházatuk erős kontúrral megrajzolt, amelyen megcsillan a ráeső fénysugár. A sírásás jelenetében az előtér jobb oldalán három ember lapátolja a sírgödört. Az előtérben és a középtérben szétszórva vannak elhelyezve a sírkövek: egy nagyobb, s tizenkét kisebb. Főbb típusaik:

- tabernákulumforma,
- oromzatos forma,
- kőtáblaforma,
- egyenes záródású forma,
- sátorforma.

A kép sírköveinek hitelességét bizonyítják a nagykanizsai zsidó temetőben meglévő, máig álló emlékek. Ezek stílusbeli azonosságot mutatnak. Barna törzsű, zöld levelű fák, sírokat körülölvő bokrok s az enyhén lankás dombok teszik változatossá és színessé a természeti környezetet, amelyet a háttér alacsony, boltívekkel tagolt téglakerítése zár le. A nagykanizsai zsidó temető XVII. század végéről származó síremlékei közül néhány még ma is megtalálható. A sírkövek felirata a XIX. század közepéig héber, a XX. század elejéig német, de köztük magyar sírfeliratok is akadnak. Utána a sírkő szövegek mindig magyar nyelvűek, de rajtuk van két héber betű is, amelyeknek jelentése: „itt nyugszik”. A XVIII. század végi és a XIX. század eleji sírköveket ábrázolta művésznünk. Rajtuk sztereotip mondatok. Előírás, hogy a gyász jeleként az elhunyt közvetlen hozzátartozóinak ruháját bevágják. Ekkor elhangzik egy

héber mondat, amelynek jelentése az, hogy a hozzátartozó elfogadja a halál tényét, mint isteni akaratot. Ez a magyarázata képünk „ruhabevágás” epizódjának.

A következő kép a *gyászolókat* ábrázolja:

A főszöveg alatt héber nyelvű mondat a 17x12,5 dm-es kép értelmezésére szolgál: „Azoknak a férfiaknak az ábrázolása, akik sort alkotnak a gyászolók részére, s így vigasztalják őt: - Isten vigasztaljon meg téged Cion és Jeruzsálem többi gyászolójával együtt. -” Az előtérben bokorlevelekkel éppen csak jelzett természeti környezetben két oldalon öt-öt férfi áll, akik vigasztalják a gyászolót. A szimmetrikusan szerkesztett kompozíció középpontjában a hozzátartozó éppen áthalad a gyászorsfal között, maga elé mered. Fején kopott kalap, fájdalomtól eltorzult, groteszknak tűnő arcát vadul nőtt szakáll borítja. Beszakított ruhája barnás színű. Magas, térdig érő harisnyát és lapos cipőt hord. A kétségbeesés jeleként a kezét tördeli. A sorfalat álló férfiak különböző korú emberek. Ruházatuk igen változatos, a korhű divatot tükrözi. Viseleteikből következtetni lehet társadalmi helyzetükre, esetleges orientációjukra, foglalkozásukra. Például: a jobb oldali első férfi a gyülekezet rabbija. Bizonyítja ezt sorbeli elhelyezkedése, kalapjának s hosszú , bokájáig érő kabátjának fekete színe. A jelenet folklorisztikus gyökereiben sok évszázados szokás rejtőzik. A zsidó vallás istentiszteleti rendszere a közös imádkozást és a szertartások elvégzését csak akkor teszi lehetővé, ha az eseményen legalább tíz, 13. életévét betöltött férfi van jelen. Képünkön ezért szerepel a gyászolón kívül ennyi kondoleáló.

A következő kép témája a *temetés utáni első étkezés*:

„A gyászoló ábrázolása a hétnapos gyász időtartama alatt. Jób könyve előtte. Meggyötört arccal ül. - Legyen akaratod szerint, és szűnjön meg a halál mindörökre. - És törölje el az Örökkévaló a könnyeket minden arcról.” Mellette négy lábú asztalkán, tányéron tojás, kenyérdarab és egy boroskupa. A háttérben keretes ablakok övezik a letakart tükröt. A törvénykódex előírja, hogy a temetést követő napon (a temetést is beleszámítva) hét napig földön vagy zsámolyon kell ülni a gyászolónak. E hagyományos képzet a Bibliára vezethető vissza. Ezsaiás 47,1. alapján tudjuk hogy a gyászoló eredetileg a földre ült, előfordult, hogy felfordított ágyra, zsámolyra vagy szalmazsákra. Mivel a hagyományhú kötelezettség nem ér véget a temetéssel, így határozták meg a gyászidőt. A kultusz ókori szokásra vezethető vissza. Ételt adtak a halottnak, majd később annak emlékére a halott nevében fogyasztották el. Ennek nyoma a temetés utáni tojásévés és a borívás is, amely a szerencse forgandóságát szimbolizálja. A régi szertartásból csupán annyi maradt meg, hogy a temetés után enni és inni kell. Ez a forrása a keresztény vallások halotti tor szertartásának. A képen látható tükröt azért kellett letakarni, hogy a gyászoló ne lássa fájdalomtól eltorzult arcát. Ehhez különböző hiedelmek kapcsolódnak.

A büntető angyalok című kép témája az ítélet, a büntetés napja:

„Jaj nekünk az Ítélet napjától, jaj nekünk a büntetés napjától, mert Isten az ő dicsőségében egyedül megkérdezi őt: vajon foglalkozott-e a Tannal és a jótékonyság gyakorlásával? S ha nincs megfelelő válasz ezekre a szavakra, átadják őt a büntető angyaloknak. Isten azonban megőrzi és megmenti őt azoktól, akik sújtják a tüzes vesszővel.” A kép előterében körszelettel lezárt sírkőrészt látunk, amelyen a két héber betűs sor a tartalomra utal: „A kép: midőn átadják őt a büntető angyaloknak, akik kiemelik sírjából, s megadják cselekedeteinek jutalmát.” A behunyt szemű szakállas halott gyászruhát és imaleplet visel. Kezében favilla.

Feltehetően az I. századból, I. Gamlieltől származik az a rendelkezés, hogy egységes fehér lenruhában kell eltemetni a halottakat. A mi folklorisztikus területünkön ezt kitli néven ismerik. A halott jobbában favilla, hasonlóan a halottmosdatási jelenethez, ahol az egyik résztvevő előkészületben tartja a kezében. E néprajzi szokás szoros összefüggést mutat a feltámadás képzetével. Rabbi Jirmija végrendeletül hagyta, hogy fehér ruhában, harisnyában és cipőben temessék el. Kezébe botot adjanak, hogy útra kész legyen, ha jön a Megváltó. Egy másik feltételezés szerint már a Talmudban megtalálható ez a képzet, s az oka az, hogy a csontok a Szentföldre gördülnek, s ott a favilla segítségével kiássák magukat.

A gyöngyösi Hevra Kadisa emléklapja

Nemcsak a nagykanizsai Hevra Kadisának maradt fenn kifejező, hagyományhű és művészi igényű könyve. Lássuk párhuzamként például a gyöngyösi Hevra Kadisa emléklapját 1880-ból. Itt is fellelhetjük a temetési hagyomány felsorolt momentumait és motívumait, az előbbihez hasonlóan igen jeles művészi kivitelezésben.²⁵

²⁵ Kalmár Lajos – Deutsch Gábor – Faragó Vera: *A Dohány utcai zsinagóga és a Zsidó Múzeum kincsei*, Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója, 2005, 153-157.p.

A halott mosdatása

Sirbatétel

Vállra emelés és a halott kísérése

A zsidó temetők ikonográfiája

Szimbólumok

A bibliai korban a sírkő neve: máccéba. Ilyent állított Jákob az úton elhalt feleségének, Ráchelnek (Mózes I. 35:20.).

Sekem mellett látható ez a „máccéba”. A késő bronzkorból való és azokra a nagy kőtömbökre emlékeztet, amelyeket ott emeltek, ahol a zsidó vallás számára fontos események játszódtak le.

Az ókori Palesztinában kettős sírokba temetkeztek (máchpélá); a családi sírboltokban külön kamrák nyíltak az egyes személyek sírjához. A VIII. századból fennmaradt Silóban egy feliratos síremlék, amely Sebna miniszter földi maradványai fölött emelkedett. Az ő bukását jövendölte meg Jesája próféta. A kor szokása szerint a felirat vége átkot szór arra, aki megbolygatja a sírt. Az i. sz. II-III. Századból egy egész nekropoliszt ástak ki Bét Seárimban²⁶ (Sheikh Abreiq). Ide temetkeztek az ókori zsidó tanítómesterek, a tannák is:

Néhány koporsót zsidó szimbólumok díszítenek.
Két koporsóba bele van vésve rabbi Jehuda két
fiának neve: Simon és Gamliel

²⁶ A Jezréel-völgytől északnyugatra Bét Seárim („kapuk háza”) illetve mindaz, ami megmaradt ebből az ősi faluból. A közeli barlangokban 31, kőkoporsókkal teli katakombát találtak.

A feliratok héber vagy görög nyelvűek, olykor mindkét szöveg szerepel. A sírkamrákban reliefek vagy freskók láthatók. Rajtuk emberi és állati ábrák, növény- és gyümölcsmotívumok, hajó, lovas stb. Zsidó szimbólumok közül szerepel a hétágú menóra, luláb (pálma), etrog (citrus), sófár (kürt) és az olajkorsó. Elvértve a frigyszekrény. Bibliai jelenetek is előfordulnak: Noé a bárkában, Dániel az oroszlánveremben. A római katakombák vagy a provinciák zsidó sírkövei megőrizték ezeket a szimbólumokat. Idővel egyre egyszerűbbek lesznek a sírkövek. A középkorban mélyen vésett héber betűk, minden díszítés nélkül. Csehországban – különösen Prágában – és Németországban szép számmal maradtak meg:

A középkori Magyarországon Budáról, Szokolcáról, Nagyszombatból, Sopronból és Kismartonból vannak sírkövek. A török hódoltság korából ugyancsak Budáról, továbbá Stomfáról, Rohoncról és Temesvárról. Az utóbbiak szinte egységes formulát követnek, a nevekre és az elhalálozás dátumára szorítkoznak. Eleje: „Itt van eltemetve” vagy „Itt van elrejtve”. A zárósor: „Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe.” A nuzi-szövegek segítségével Otto Eissfeldt professzor erre vonatkozóan a következő magyarázatot adta: A pásztorok az i. e. XV. századi Mitanniban írástudatlanok voltak. A nyáj állományát kövecskékkel jegyezték meg: ahány állat, annyi kövecskét tettek a bőrzsákba. Ha elhullott egy állat vagy eladtak egyet, egy kövecskét kiparittyáztak. Abigajil megjósolja Dávidnak, hogy lelke az élők zacskójában marad, az ellenségeit azonban kiparittyázzák.

A spanyol eredetű (szefárd) zsidóság sírkövei fekvők, a német eredetűek (askenáz) állók. A rabbik emlékét szarkofág örökíti meg Kelet-Európában. Magyarországon a hászid rabbik sírja fölé kis házacska épült, héberül óhel (sátor). A látogatás jeléül kavicsot helyeznek a sírra. Eredetileg azért halmozták fel a kőrakást, hogy a halott fel ne támadhasson, és ne kísértse az élőket. Ma a látogató jelenlétére emlékeztet. Kérelmeket tartalmazó cédulákat is rejtenek a kövecskék alá. Ezeknek kvittli a nevük.

A temető első sorában kapnak helyet a rabbik. Hozzájuk közel a hitközségi vezetők, a Szentegylet elöljárói, kohaniták (Áron papi házából származók) és leviták (a Szentély szolgálatát végzők leszármazottai). A sírok kelet felé fordulnak. Kegyeletes szokás a sírlátogatás (kever ávot). Talmudi időkbe nyúlik vissza. Általában a zsidó Újlesztendő vagy Engesztelőnap előtt keresik fel a sírokat. Különös megindultsággal a halálozási évfordulón, a Jahrzeit napján. A temető bejáratánál kis ház áll. Neve: Cidduk há-din (az isteni ítéletben való megnyugvás). Itt végzik a halott mosdatását és öltöztetését. A koporsó gyalulatlan fából készül. A sírkő az elhunyt fejénél kap helyet. A kezdő formula csaknem mindig két héber szó rövidítése. Magyarul: „Itt van elrejtve”, azaz „Itt van eltemetve”, „Itt nyugszik”. A zárósor öt betűje a következő mondatot rövidíti: „Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe” (I. Sám. 25:29). A következő zsidó szimbólumok láthatók a sírköveken:

MENÓRA. Hét-vagy nyolcágú lámpás (gyertyatartó). Kapcsolatban van az élet fájával. Szerepelt a pusztai sátorban és a jeruzsálemi Szentélyben. Titus diadalmenetében látta Josephus Flavius Rómában. Máig szemlélhető ott a diadalívén. Újkori zsidó sírköveken elég ritka. A menóra – motívum mindenütt jelen van, ahol zsidók élnek. Példaként megemlítjük a IV. századból származó albertirsai sírkövet, a szintén IV. századi törökországi Szárdis

városából származó máccévát vagy a IV. századi szardíniai sírkövet. A következő kép a menóra szimbólumot mutatja be egy III. századi esztergomi sírkövön:

*Különleges szimbólum-kombináció
látható ezen az – Erdélyi Lajos által
fényképezett – Gura Humorului-ból
származó (Románia) sírkövön.
Középen a menóra.*

MÁGÉN DÁVID. Jelentése. Dávid pajzsa. Két egymásra illesztett, ellentétes irányú háromszög. A zsidóság körében viszonylag korán megtalálható, például a kapernaumi zsinagóga frízén az i. e. II. századból.

*Mágén Dávid szimbólum egy – Erdélyi
Lajos által megőrkített – Radauti-ból
(Románia) származó sírkövön.*

Tokaj-hegyaljai sírkő Mágén Dávid szimbólummal (fényképezte: Wirth Péter)

KOHANITA KÉZ. A kohaniták sírkövén a két áldó kéz mutat származásukra. Az ujjak állása régi eredetűnek látszik, noha nincs meg a Talmudban. A midrás – az Énekek éneke 2:9-re való utalással – úgy képzei, hogy Isten a kohaniták áldást osztó ujjai közül tekint le.

Kohanita kéz egy zsidó sírkőről (Eibenschitz)²⁷

*Kolozsvári sírkő kohanita szimbólummal.
(Erdélyi Lajos gyűjteményéből)*

²⁷ Jan Herman: *Jüdische Friedhöfe in Böhmen und Mähren*, Rat der Jüdischen Kulturgemeinden in de CSR, 46. kép.

SAS. Az Atyák mondásainak egy passzusa így hangzik: „Légy erős, mint a párduc, könnyű, mint a sas, gyors, mint a szarvas és hős, mint az oroslán, hogy teljesítsd égi Atyád akaratát”. Innen a sas gyakori ábrázolása a zsidóság körében.

Sas-szimbólum egy Falticeni-i zsidó sírkövön
(Erdélyi Lajos fotója)

OROSZLÁN. Az oroszlán Júda törzsének (Gen 49,9) és a Dávid házából való királyoknak a szimbóluma. Salamon király trónját faragott oroszlánok díszítették. A hagyomány szerint Uriél angyal gyakran jelent meg oroszlán képében. Az oroszlán a zsinagóga kedvelt díszítő motívuma volt, amelyet valahogy elkerült az ábrázoló művészetre vonatkozó tiltás.

*Oroszlán motívum a Gura Humorului-beli zsidó temetőből
(Erdélyi Lajos gyűjteményéből)*

SZARVAS. Az Atyák mondásainak idézett helyére megy vissza ez is. A menekülő szarvas a zsidóság szimbóluma. Legszebben a darmstadti Haggáda ábrázolja. Számos frigyszekrénytakarón is látható.

*Szarvas motívumokat ábrázoló sírkövek a Falticeni-beli zsidó temetőkből
(Erdélyi Lajos felvételei)*

KORONA. Az Atyák mondásaiban gyökerezik (4:17): „Három korona van: a Tóra koronája, a papság koronája és az uralom koronája. A jó hír koronája azonban felülmúlja mindeniket.”

*Korona szimbólum az Eibenschitz-i zsidó temetőből
(Jan Herman gyűjteményéből)*

Korona szimbólum (fotó: Wirth Péter)

SZŐLŐ. A családi életre utal. A Zsoltárokból olvasható (128:3): „Feleséged mint a gyümölcsstermő szőlőfürt házad belsejében.” Izrael földjének – a Bibliában felsorolt – főnövényei között is helye van (Num. 13:23). A soproni XVIII. századi zsinagóga frigyszekrényét szőlőfürtszimbólum keretezi. Általában a gazdagság jelképe.

*Szőlő szimbólum egy Falticeni-i sírkőről
(Erdélyi Lajos gyűjteményéből)*

*Szőlő motívum a Hotzenplotz-i zsidó temetőből
(Jan Herman felvétele)*

ETROG. A Sátoros ünnep csokrának tartozéka az etrog (citrus). Már az Ókori zsidó katakombák sírkövein gyakori motívum, csakúgy, mint a vele szereplő pálma.

*Stilizált etrog és pálmaág egy Suceava-i (Románia) temetőben
(Erdélyi Lajos gyűjteményéből)*

SZOMORÚFŰZ. Ugyanennek az ünnepi csokornak egy része volt. Ezt is használták szimbólumként. Gyakran a tragikus halál, az idő előtt derékba tört karrier jelképe.

*Szomorúfűz szimbólum az Eibenschitz-i zsidó temetőből
(Jan Herman felvétele)*

AZ ÖTÁGÚ GYERTYATARTÓ. A péntek eseti ünnep esti gyertyagyújtásra utal. A vallásos asszonyt kívánják vele jellemezni.

*Ötágú gyertyatartó szimbólum a szaploncai zsidó temetőből
(Erdélyi Lajos felvétele)*

GALAMB. Héber neve: jóna. A béke, az ártatlanság jelképe. A galamb közismerten hűséges a párjához, miként Izrael is hűséges Istenéhez.

*Galamb szimbólum egy moldvai temetőből (Campulung Moldovenesc)
(Erdélyi Lajos gyűjteményéből)*

HAL. A hal a termékenység jelképe, a szertartások során fogyasztott ételek közkedvelt alkotórésze. A Messiás eljövetelkor a nagy lakomán Leviatán, a halszörny is terítékre kerül. A zsidóknak olyan a viszonya a Tórához, mint hálnak a vízhez. Ha a hal úgy próbál elmenekülni a halász hálójától, hogy kiugrik a folyóból, akkor elpusztul. Ugyanez érvényes a zsidó népre is. Bármennyire is üldözik őket, ha teljes értékű zsidó életet élnek, akkor megmaradnak.

*Hal szimbólum a Mihaileni-beli zsidó temetőből
(Erdélyi Lajos felvétele)*

KANCSÓ. A lévita kancsó a Lévi törzsből való származást jelzi. A kohanita kancsó a papi származás jele.

*Kancsó motívum a Hotzenplotz-i zsidó temetőből
(Jan Herman felvétel)*

A zsidó szimbólumok között fontos szerepet játszanak a **címerállatok**. A címerállatok igen gyakran az elhunyt nevére utalnak, ám ugyanakkor tulajdonságokat is jelölhetnek. Oroszlán (Júda, Jehuda, Löw, Léb), szarvas (Hirsch), galamb (Taub, Vogel), családnevek, ez utóbbi a szelíd, jó feleség jelképe is lehet. Kakas (Hahn), róka (Fuchs), ponty (Karpeles), énekesmadarak, továbbá a szimbolikus halálmadár láthatók a sírköveken. De feltűnnek képzelet szülte, fantasztikus szörnyek is – például madárfejű, pikkelyekkel borított testű oroszlánok –, amelyek az ősi Izrael, sőt az asszír-babilonai vagy egyiptomi kultúra formakincsének töretlen átmentődésére utalnak.

Külön fejezetet érdemelne az emberábrázolások témája, bár a zsidóság napjainkig idegenkedik az antropomorfizmustól. A hagyomány erejére jellemző, hogy a lengyel Bialystok városában – a XX. század elején – a vallásosságukhoz ragaszkodó zsidók saját temetőjükben romboltak szét egy olyan követ, amelynek díszítőelemei között emberi alak is szerepelt. Ezzel szemben a németalföldi szefárd temetőben a reneszánsz szellemében fogant figurális domborművek díszítik a síremlékeket. Az aradi temetőben Chorin Áron rabbi emlékének hívei szépen faragott portréval áldoztak.

Nézzünk meg egy-két antropomorf ábrázolást:

*Antropomorf ábrázolás egy Mihaileni-beli zsidó sírkövön
(Erdélyi Lajos gyűjteményéből)*

Az ikonográfiai fejezet végén méltányosnak érzem, hogy szóljunk azokról, akik a bemutatott sírkövek gyakran művészi értékű kivitelezését megvalósítják: a kőfaragókról és az ő tiszteletreméltó mesterségükről, ami előtt mindig meghajoltak úgy a gyászolók, mint a Hevra Kadisa előkelői. Ezek a kiváló mesteremberek szent áhítattal tették dolgukat és tudásukat fiaikra örökítették.

*Kőfaragó egy orosz karaita temetőben sírkövet farag
(Alan Unterman gyűjteményéből)*

Pozsony, Sopron és Hétközség zsidó emlékhelyei

Egy Shlomo Spitzer professzor által vezetett tanulmányút, melynek célja a halottakra való emlékezés

2006. május 10-11-én Prof. Dr. Shlomo Spitzer és Szántóné Dr. Balázs Edit történelem-tanárnő szakmai vezetése alatt részt vehettem egy tanulmányi kiránduláson, melynek célja nem volt más, mint a halottakra való emlékezés, kegyelet, a dunántúli zsidóság emlékhelyeinek felkutatása, temetők, zsinagógák, házak, múzeumok látogatása.

Fentiekre való tekintettel indokoltnak tartom, hogy az utazás állomásainak sorrendjében szóljak az emlékhelyekről, kiegészítve beszámolómat tanáraink értékes hozzáfűzéseivel és az általam készített fotókkal.

Utazásunk első fontos állomása Pozsony volt.

Cél: Chatam Sofer mauzóleuma, temető, Zsidó Múzeum, zsidó negyed, városnézés. Beszámolómban kiemelten a halottak emlékezetére leszek tekintettel, legyenek azok ismert és kiemelkedő személyiségek, egyszerű polgárok, kisemberek, vagy névtelen csoportok, tömegek.

Az 1770-es évek végén zsidók telepedtek meg a pozsonyi vár (Schloßberg) területén, közvetlenül a város mellett, gr. Pálffy birtokain belül, amelyekre a városi hatóság fennhatósága nem terjedt ki. A pozsonyi városi tanács 1686-ban megtiltotta a zsidók városi lakhatását, sőt ideiglenes jelenlétüket is, ugyanis helyet adtak a polgárok folyamodványának, melyet a városba érkező zsidók számának növekedése miatt nyújtottak be. A tilalom alól néhányan a polgármester engedélyével mentesültek.

A XVIII. század elején megnövekedett a zsidóság szerepe Pozsony kereskedelmében. Néhányan rendelkeztek azokkal a kiváltságokkal, amelyek engedélyezték a kereskedelmet a szabad királyi városokban, e kiváltságokat azonban a város nem ismerte el. Amikor 1715-ben a városi hatóság elutasította egy zsidó megtelepedési kérelmét, a keresztény lakosság érdekeinek védelme mellett hivatkoztak korábbi esetekre is, melyekben eljárva jogukban állt területükről elűzni a zsidókat.

Az első pogromok Pozsonyban és a megyében 1848. március 21-én, április 2 és 8 között, majd április 23-án (húsvétvasárnap) és 24-én (húsvéthétfőn) zajlottak le. A pozsonyi zavargások a csőcselék és az alsóbb társadalmi rétegek köréből indultak ki, a pusztítás a zsidók vagyonát érintette. A rendőrség nem avatkozott bele az eseményekbe.

Nyugat-Magyarország több helységében 1882. nyarán megmozdulások voltak a vérvádak következményeként,. Szeptember végén jóval szélesebb körben újultak ki a zavargások. A megmozdulások központja Pozsony és környéke volt, onnan terjedtek tovább a szomszédos és távolabbi megyékbe. Mintegy húsz helységben voltak zavargások.

Az 1. felvételen a pozsonyi
gettó bejáratát örökítettem meg, ahol
Shlomo Spitzer professor vezeti át az
ORZSE-hallgatókat.

A 2. felvételen Szántóné
Dr. Balázs Edit tanárnő megmutatja a
bejárat oszlopának kellékét: a láncot.

Ami a sorompón belül látható:
a pozsonyi Jerusalemlatz házai
felújítási kísérlet előtt (3. és 4.
felvétel) illetve után (5. felvétel).

A pozsonyi zsidó temetőben vagyunk (*6. és 7. felvétel*). Minden gyözködési kísérlet hiábavaló: kedves professzorunk Sholmo Spitzer nem hajlandó velünk a pozsonyi temetőbe belépni. Mivel ő orthodox rabbi, nem válhat tisztátalanná. De megnyugtat: sétálgassunk és elmélkedjünk nyugodtan, utólag mindent elmagyaráz.

A pozsonyi zsidó temető sírjai előtt lenyűgözve állunk (8., 9. felvétel). Egyesek imádkoznak: mindenki a maga módján. Van aki elmélkedik és nem akarja, hogy vége legyen az „időutazásnak”. Mások – az élmény hatása alatt – arról beszélnek, hogy érzik: gazdagodtak tudásban, és az ismereten túl, tettek egy újabb lépést a „belső tudás” felé.

A pozsonyi Chatam Sofer
mauzóleum bejáratánál (*10. felvétel*).

A magyar zsidóság vallási áramlatainak kialakulásában és küzdelmeikben jelentős szerepet töltek be a rabbik, konzervatívok és haladók egyaránt. A rabbiság kimagasló személyiségei a két táborban a XIX. század első évtizedeiben Mose Sofer és Lőw Lipót voltak. Mindketten a maguk módján nagy hatással voltak a magyar zsidóság szellemi arculatának kialakulására.

A Frankfurt am Main-i születésű Mose Sofer (1763-1839) Morvaországon át került Magyarországra. 1789 és 1806 között a mattersdorfi hitközség rabbija volt, onnan került 1806-ban Pozsonyba, ahol is 1839-ig, haláláig szolgált.

Pozsony Magyarország egyik legrangosabb zsidó közösségének számított; a bécsi kormányzati központhoz közel vezető szerepre tett szert a magyar zsidóság országos ügyeinek intézésében, ezért a rabbi pozíciója is fontossá és megbecsültté vált, mind helyi, mind országos viszonylatban. Sofer rabbi működésének korától kezdve ez a helyzet állandósult, és a pozsonyi rabbi a legelsőnek számított az orthodox rabbik körében. R. Sofer korában fejlődött ki Pozsony mint a hagyományhű zsidóság szellemi központja.

R. Sofer korának egyik legjelesebb Talmud-tudósa volt. Ezen alapult a tekintélye, nem csupán Magyarországon, hanem Európa-szerte. Vallásjogi döntvényeit idézi a rabbinikus irodalom, és mint talmudi autoritás napjainkig útmutatóul szolgál.

R. Sofer vezetése alatt a pozsonyi Talmud-iskola Közép-Európa leghíresebb ilyen intézménye lett. Nagy hatása volt az orthodox rabbiságra, már csak azért is, mert a magyarországi hitközségek rabbijai nagy részben Pozsonyból kerültek ki.

Mose Sofer sírja (*11. felvétel*)
és az általunk a sírnál elmondott ima
szövege.

Chatam Sofer és Családjának mauzóleuma (12., 13. felvétel). A mauzóleum keretén belül található sírok épp azért látszanak a többi sírtól elválasztva lenni, mert nincsenek elválasztva. A pozsonyi városrendezések során a hitközség a „föld alatti temető” létrehozásával teljesítette a veszélyeztetett sírok megbolygathatatlanságának halachikus imperatívusát.

A Sofer-család síremlékei a pozsonyi temető „szabad ég alatti” részében
(*14., 15. felvétel*)

Abraham Samuel Sofer működése idején indult meg az orthodoxia politikai szerveződése, és ő tevékeny részt vett benne. Fia Simcha Bunem Sofer (1842-1906) örökölte a rabbiséket apja után. Ennek fia, Akiva Sofer (1876-1959) 1939-ig volt pozsonyi rabbi, majd Palesztinába költözött, és 1940-ben Jeruzsálemben felállította a Pressburg jesivát. Az ő fia Abraham Samuel Benjamin Sofer (1902-?), az 1940-es évek elején még a városban működött, ő volt az utolsó pozsonyi rabbi.

Mose Sofer halála után 1839-től, fia, Abraham Samuel Benjanim Wolf Sofer (1815-1871) lett a pozsonyi rabbi és a jesiva vezetője. Ettől az időtől kezdve száz éven át a Sofer rabbi-dinasztia tagjai töltötték be ezeket a tisztségeket.²⁸

²⁸ Mose Soferre és családjára vonatkozó adatok Nathamél Katzburg. *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* c. könyve alapján 69., 70., 71., 87. old.

Nyilván tudjuk, hogy a Sofer család az orthodox vonalat képviselte a neológ szellemisséggel szemben. Azt is tudjuk, hogy a Kongresszus előtt, 1868. november 24-én Pesten, a kétszáz orthodox rabbi külön összejövetelén Abraham Samuel Sofer pozsonyi rabbi felvetette, hogy a nagyobb jesivák tanítsanak világi tantárgyakat, hogy meghiúsítsa a neológ rabbiképző tervet. Tudjuk, hogy a történelem a neológiának kedvezett. Ugyanakkor őszinte tisztelettel hajtunk fejet az igazság és a zsidóság megmaradásának útjait és lehetőségeit kereső orthodox rabbicsalád sírjánál.

A pozsonyi sírkertben sétálva nem feledkezhetünk meg a zsidóság „világi” nagyjairól sem. Heinrich Heine dédapjának, a pozsonyi Michel Simonnak a síremléke is a „föld alatti temetőben” látható. Michel Simon 1718-ban halt meg. A híres bankár és nagykereskedő a pozsonyi pénzverde arany és ezüstszállítója volt.²⁹

²⁹ Haraszi György: *Két világ határán*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999, 132.p.

Következő főállomásunk Sopron volt, ahol kiemelt esemény az ó- és az Új-zsinagóga megtekintése, nem kerülve el Pollák Miksa rabbi egykori házát sem.

A zsidók soproni letelepedésének első nyomait nem írások, hanem valósszerkezet őrizte meg. Bizonyos, hogy a XIII. században alakult ki az az utca, amelyben az ó-zsinagóga áll, és a zsidóság lakott.

A zsidóközösségnek több közösségi épülete volt. Az egyik a vándorkereskedőknek átmeneti szállást nyújtó ispotály, a másik a rituális fürdő és a legfontosabb a zsinagóga maga.

A soproniak elűzésére 1526-ban került sor. Az elűzést követően a zsinagógát feldúlták és a héber könyveket elhurcolták, mint ahogy ezt a zsidók 1528-ban kelt panaszleveléből tudjuk. Az Új utcai házakat a következő évtizedben sorra eladták a soproni polgároknak. A zsinagóga telkén előbb a templomszolga háza, majd az ispotály és legkésőbb 1553-ban a zsinagóga jut erre a sorsra. A telket kettéosztják és a korábbi épületeket lakóházzá alakítják át. A XVI., XVII., és XVIII. században az egymást követő átalakítások során teljesen felszabdalták az épületeket, így a nagytermet két szintre osztják, a nők imaterméből pedig egy ideig udvar lesz. A zsinagógának csak emléke maradt fenn a szójhagyományban és ennek nyomán tudta meg Pollák Miksa, a soproni zsidók történetírója azt, hogy ez az épület egykor erre a célra szolgált.³⁰

³⁰ A Sopronról szóló leírás Dávid Ferenc: *A soproni ó-zsinagóga c. műve alapján* (Budapest, 1978), kiegészítve Shlomo Spitzer professzor információival.

A soproni zsinagógai fotózás
technikai okok miatt félbeszakított.
Alternatívaként prezentálom a
Zsigray Képeslap Stúdió felvételeit.
(16., 17. felvétel)

A soproni ó-zsinagóga tórafülkéje
(*fent*).

A soproni Új-Zsinagóga a középkori
zsinagóga rekonstruált aronja és
stilizált birnája (*lent*).

Tanulmányutunk végcélja Hétközség (Seva Kehilot) zsidó emlékhelyeinek felkeresése.

A zsidóknak az 1520-1530-as években több szabad királyi városból történt kiűzése után gyakorlattá vált, hogy nem engedték meg a zsidók letelepedését ezekben a városokban. Mit tehettek? aki tudott emigrált, mások pedig a földesurak védőszárnyai alatt telepedtek le.

A királyi Magyarország zsidóságának zöme burgenlandi nagybirtokokon, mindenekelőtt Kismartonban (Eisenstadt), Nagymartonban (Mattersdorf), Köpcsényben (Kittsee), Kaboldon (Kobersdorf), Lakompakon (Lackenbach), Németkeresztúron (Deutschkreutz), Boldogasszonyban (Freuenkirchen), vagyis a későbbi híres „hét községben” telepedett le. Az Esterházy-birtokok zsidósága ezeken a településeken élt, alkotott és szőtte szabadulásról szóló álmait.

A tanulmányút második napján végigjártuk a burgenlandi hét község zsidó temetőit: a köpcsényi (Kittsee) zsidó temető, a lakompaki (Lakenbach) sírkert és a kismartoni (Eisenstadt) Judengasse, temető és múzeum látogatása volt a cél, érintve – Kismarton előtt – Koboldot (Kobersdorf) is. A temetőket – jellemző módon – zárva találtuk. Shlomo Spitzer professzor elmondta, hogy ezek a temetők a helyi hitközségek gondozása – és védelme – alatt állnak, mert Burgenlandban – sajnos – már nincsenek zsidók, akik gondozhatnák a sírokat és védhetnék a temetőt.³¹ A fentiek miatt fotóim „rácson keresztül” fotók.

A köpcsényi zsidó temető

³¹ Ebben a témakörben rendkívül érdekes információs anyaggal találkozunk Shlomo Spitzer tanulmányában: *Beiträge zur Geschichte der Juden im Burgenland* Romatban, 1994.

Shlomo Spitzer rabbi sem
leplezi sajnálatát: ez zárva „van” (19.)

Szóval: nem sikerült bejutnunk a köpcsényi temetőbe, ezért csak kívülről nézegettük, fotóztunk a rácson keresztül. Sajnáltuk nagyon, mert a köpcsényi temetőben igen régi – XVII. századbeli – síremlék is látható. Az itteni temetőben – és általában az „Esterházy-zsidók” temetőiben a fejfán nemcsak a halott neve, hanem alatta – kis betűkkel – az anya neve is olvasható. A modernebb sírköveken láthatjuk: a halacha is megengedi, hogy a holocaust áldozatok nevét kiírják. Azt is megtudtuk Shlomo Spitzer professzortól, hogy az osztrák náci párt Burgenlandot ajándékba akarta adni Hitlernek, ezért még a holocaust előtt elűzték innen a zsidókat. Ötven zsidó család tutajon menekült a Dunán, mert senki nem akarta befogadni őket. Végül megmenekültek és többségük az Egyesült Államokba emigrált. Fridmann rabbi volt az utolsó rabbi az Anschluss előtt. Ő is a tutajon volt.

A köpcsényi temető oldalról megközelítve (20. felvétel)

A kismartoni temetőlátogatás hasonló, rácson túli megközelítésből (21. felvétel)

Mintegy kárpótlásul bőven akadt látnivaló a Wertheimer-zsinagógában (22. felvétel)

A kismartoni zsidók élete összefonódott az Esterházyakéval. A zsidók megtelepedésének feltételeit, a közösség szervezetét, jogait és kötelezettségeit a kegyúr által kiadott kiváltságlevél (privilegium) szabályozta, az okiratban lefektetett kiváltságokat általános érvénnyel egy zsidó csoport kapta, amely a kijelölt helyen mint gyülekezet telepedett le. Az egyik „első” ilyen kiváltságlevelet Esterházy Pál bocsátotta ki a Kismartonba települt nikolsburgi zsidók számára 1690-ben.³²

A kismartoni zsidók privilégiumát utoljára 1800-ban erősítette meg Esterházy Miklós.³³

A kismartoni sírkertben látható Rabbi Meir sírja. Rabbi Meir Kismartonban jesivát alapított. Olyan tiszteletnek örvendett egész Burgenlandban, hogy Nagymartonban utcát

³² Szövegét lásd MZsO II (1937), 171-176. p., no. 180; uo., V/1 (1959), 444-445. p., no. 806. Ezen védlevélnek nagy töredékét közölte már Bernhard Wachstein, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt* (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1926), - Lásd még az okirat végén a megjegyzést: „(...) e védlevelet (...) egy másik, 1675-ben kelt védlevél alapján állították ki.” MZsO II, 175-176.p.

³³ Lásd Pollák Miksa: *A nagymartoni zsidók múltjából*, IMIT Évkönyv, 1900, 147.p.

neveztek el róla. Ő maga – lakóhelye alapján felvette az Eisenstadt nevet. A Meir név pedig azt jelenti: *a mi tanítónk*.

Meir Eisenstadt a Seva Kehilotnak volt a rabbija. Rabbi Wertheimer hozta ide, aki Magyarország főrabbija volt abban az időben. Meir Eisenstadt nem volt aktív főrabbi, inkább üzletemberként tevékenykedett. Rabbi Meir Eisenstadt tanítványa volt Meir Zipser (1815-1867), aki – miután morvaországi jesivákban tanult – visszatért Magyarországra. 1843-ban Székesfehérvárott, az akkoriban szerveződő új gyülekezetben rabbinak választották. Az orthodox csoport tiltakozását kiváltva, bevezetett néhány újítást, olyasmit, amit Pesten a neológ zsinagógában látott. Zipser helyeselte a történeti alappal rendelkező mérsékelt újításokat.³⁴

A főúri birtokosok sorában a legjelentősebbek az Esterházyak voltak. Hg. Esterházy Pál (1635-1715) nádor védelme alatt jött létre a Seva Kehilot. Ez biztosságot és megállapodottságot jelentett a zsidók számára, s ezért érthető, miért volt oly vonzó a hitközségi polgárjog elnyerése e községek valamelyikében, különösen pedig Kismartonban. Az Esterházy uradalomnak szerződése a soproni zsidókkal és a tatai zsidók hitközségével.³⁵

³⁴ Munkái jegyzékét lásd MZsL, 974. p.: „Zipser Majer”.

³⁵ Lásd Nathamél Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, Osiris Kiadó 1999, 200. p. Tata 1758. A tatai zsidóknak a hg. Esterházy uradalomtól engedélyezett politikai szervezete. MZsO XIII (1970), 446-452. p. Előbb már közzétette Goldberger Izidor: *A tatai zsidók politikai szervezete 1758-ban*, MZsSz 48 (1931), 392-400. p., az okmány elemzésével. 1806. Ugyancsak Goldberger Izidor adta ki a tatai uradalom praefectusa által jóváhagyott szabályrendeletet a védelme alatt álló zsidók részére: *A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején*, MZsSz 33 (1916), 19-27. p. Lásd még Goldberger Izidor: *Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel*, IMIT Évkönyv, 1918, 228-242. p.

A fraknói Esterházy-kastély kívülről és belülről (23., 24. felvétel)

Az Esterházy várkastély kilátójáról gyönyörködhettünk a valóban fenséges tájban és elmélkedhettünk (25. felvétel)

Zsidó temetők Magyarországon

A Magyarországi Zsidó Temetőkért Alapítvány

A sírkő nem személytelen. A temető kertben, ha megállunk egy sírnál, egy emberre emlékezünk, aki ránk hagyta gondolatait és érzéseit. Ezzel őrizzük emlékét, ránk hagyott bölcsességét. Ettől tiszteljük embertársainkat, vallási és felekezeti hovatartozástól függetlenül. A temető ugyanakkor rólunk is szól, élőkről, akik berendezzük magunk számára a sírkertet. Megmutatja, mit gondolunk az életről, a halálról, a természetről és nem utolsósorban arról, hogy hogyan emlékezünk és mit gondolunk azokról, akikre emlékezünk. Megmutatja viszonyunkat Istenhez és emberhez, múlthoz és a jövőhöz.

A Magyarországi Zsidó Temetőkért Alapítvány azzal a céllal jött létre, hogy megmentse a hányatott sorsú temetőket az enyészettől és a pusztulástól. Hogy a sírkerteket karbantartsa és kegyeleti emlékhellyé nyilvánítsa. Ma Magyarországon körülbelül 1600 zsidó temető létezik. Néhány száz kivételével, melyeket a helyi hitközség, a helyi önkormányzat vagy önálló egyének gondoznak, a többi temető elhanyagolt. Az emléktáblákat nem lehet megtalálni, benőtte a növényzet. A sírokat ledöntötték, elhordták! Az Alapítvány célja: a nyughelyeket feltérképezni, a sírokat rendbe tenni, és ha lehetséges, körbekeríteni. Az Alapítvány szeretné feléleszteni azt a régi szokást, hogy a tagok támogatásának bevonásával, adományokat gyűjtsön és ezt közcélú feladatokra fordítsa. A kultúrát ápolja és szellemiségét életben tartsa. Az Alapítvány céljainak megvalósítása érdekében vagyonából támogat kiadványokat, családfakutatásokat, rokon-kereséseket.

A Bálint Zsidó Közösségi Ház 2006-os, temetőkre vonatkozó rendezvényein hallottam először az Alapítványról. Ugyancsak itt volt lehetőségem megtekinteni azt a fotókiállítást, amely „Itt vagyunk” címmel Vándor Zoltán munkáit mutatta be. A fotóművész Hatvan környékének elhagyott zsidó temetőit örökítette meg, és a fekete-fehér, analóg fotók egyszerre érzékeltették az öreg temetők szépségét, mesevilágát, és az elhagyott, elvesző sírok tragikumát. A csodálatos és megrázó fotókiállítás mottója a következő vers volt:

Generációk. Sírkő sorok. Hullámvás.

Meghalt egy ember. Volt, nincs.

Mégis tovább él, az élők emlékeznek.

Sírkövet állítanak a temetőben.

Él az emlékezet, él a temető.

Meghalhat egy temető? Volt, nincs?

Meghalnak ott a temetők,

Ahol nincsenek már emlékezők.

Csak a lassú enyészet hullámozása marad,

S a benne elmerülő kövek.

Mementó.

Számos fotóst ihlettek már meg a lepusztultságukban is méltóságteljes, elhagyott zsidó temetők. Sáros László fotóművész 2006. novemberi kiállításának képei átlagon felüli érzékenységről tanúskodnak és jelzik azt a hiányt, amely a csodálatos rajzolatú fotók, a plasztikus kompozíciók mögött kimondatlanul is ott van. Ha egy házat nem laknak, az a gondos gazda hiányában biztosan az enyészeté lesz. A kelet-európai zsidó temetőkben sem a málló kövek, hanem a zsidó közösségek, családok menthetetlen eltűnése az igazán megdöbbentő. Ez tükröződik a fotókon is.

Zsidó temetőkről szóló fotókiállítások döbbenete, temetőbeli séták, Erdélyi Lajos: Régi zsidó temetők művészete, Wirth Péter- Jólesz László: Itt van elrejtve, Jan Herman: Jüdische Friedhøfe in Bøhmen und Mähren című műveinek felelevenítése, a Cfáti kis múzeumban Hova Lustig által megmutatott gyűjtemény, a Yad Vasembeli tapasztalat, a Páva utcai látogatás emlékképei, temetetlen holtak és tömegsírok borzalma, mind megannyi emlék, ami arra indított, hogy magam is megörökítsem a zsidó temetőterekben tett sétáimat. Azonosulva a Magyarországi Zsidó Temetőkért Alapítvány céljaival, saját fotógyűjteményemmel – amelynek egy részét e dolgozatban be fogok mutatni – szeretnék hozzájárulni e célok eléréséhez.

Hava Lustig a Cfati Múzeumban az apró településeken meghúzódo zsidó nyughelyek feltérképezésének fontosságáról beszél

A lelkes Lustig házaspár kezdeményezéséből született Múzeumban fontos információk birtokába jutottam a magyar nyelvterület zsidóságának életéről, haláláról, temetőiről és az eldugott települések temetőinek feltérképezési lehetőségeiről

*A budapesti temetőkről általában*³⁶

A budapesti köztemetők zöme 1775 után létesült. Mária Terézia ebben az évben adta ki *temetőkre vonatkozó rendeletét*. Ennek értelmében a temetőket településen kívül kellett létesíteni, a temetés új rendje a *közegészségügyet szolgálta*. A sírt olyan mélyre ásták, hogy a holttest fertőzést ne okozhasson. A temetőket árokkal, kerítéssel vették körül. A rendelet előírta, hogy minden régi temetőt, amely épületek, lakások közelében volt, fel kell számolni.

Ez időben mind a **budai**, mind a pesti **oldal**on több temetőt telepítettek. Óbudán a *Kórház utcában*, a mai III. kerület lakossága számára a *Tábor-hegyen*, a Bécsi út végén a *Török-dűlőben*, valamint a *kiscelli domboldalon* létesült temető.

A Vár, a Viziváros lakossága a mai Kútvölgyi és Budakeszi út között fekvő vízivárosi temetőbe temetkezett. A vízivárosi temető megszűnése után nyílt meg a *tabáni*, illetve *németvölgyi* temető. A tabáni temető 1885-ben szűnt meg. A németvölgyi temető is csakhamar szűknek bizonyult, ezért 1894-ben szintén megszűnt. Helyette új temető létesült *Farkasréten*. A farkasréti temető 94000 négyszögölnyi területű volt.

Fejfák, álló és fekvő síremlékek, szobrok, sírdomb, ápolt és elhanyagolt sírok egyvelege a Farkasréti temetőben

³⁶ E fejezet fehér-fekete fotói a Seléndy Szabolcs által szerkesztett *Temetőkert* c. műből származnak (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1972). A színes fotók e szakdolgozat írójának családi fotóalbumából valók.

Fasor a Farkasréti temetőben

A **pesti oldalon** az 1890-es években a *mai Váci út és Lehel út között* nyílt köztemető. Ezt egészen a Kerepesi úti temető megnyitásáig használták. A ferencvárosiak temetője a *mai Mester utca táján* feküdt. A józsefvárosiaké a *Kálvária-dombon*. Amikor ez zsúfolásig megtelt, a mai Józsefvárosi pályaudvar helyén, majd a MÁV és a Ganz gépgyártelepek között létesült új temető.

A Pest város különböző részein fekvő, jobbra betelt temetők kezelése igen körülményes volt, ezért a Városi Tanács 1847-ben elhatározta, hogy e temetők felhagyásával *egy nagy köztemetőt létesít*. E célra a Kerepesi út melletti, városi földek között fekvő 120 holdnyi terület látszott legalkalmasabbnak.

Kerepesi temető: 48-as parcella

Kerepesi temető: a Károlyi emlékmű előterének nagyvonalú tájképi megoldása jól illik az emlékmű építészeti megoldásához

Az elhunyt nevéhez méltó, ornamentikus sírkő a Kerepesi temetőben

A Kerepesi úti köztemető 1847. június 15-én nyílt meg. 1886. május 1-én a pestszentlőrinci és a rákoskeresztúri határ mentén új köztemető nyílt. Ennek területe 429 kat. hold volt.

Budapest temetői a város fejlődésével párhuzamosan szaporodtak, nőttek. A vonatkozó rendeletek értelmében a várostesten kívül keletkeztek, de a város mindig körülölelte, körbe nőtte őket. A ma is működő temetők többsége ezért városterületen, lakott területen belül van.

1949-ig a vallásfelekezetek is tartottak fenn temetőket, ezeket a Fővárosi Temetkezési Vállalat vette át.

A budai oldalon fekvő temetők a Budafoki Temető (3,2 ha) terjeszkedési lehetőség hiányában és betemetettsége folytán már csak a hamvasztásos temetések és a meglévő sírokba való rátemetések lehetőségét biztosítja.

Buda legnagyobb temetője a Farkasréti Temető (41,9 ha); bővítési lehetősége nincs, a jelenlegi sírigényeket is csak korlátozottan tudja kielégíteni.

Urnafal a Farkasréti temetőben

A Farkasréti temető ravatalozója (a családi fotóalbumból)

A III. kerület lakosainak temetkezésül szolgáló Óbudai Temetőben (28,2 ha) sem kedvezőbb a helyzet.

Sírok az Óbudai temetőben

Szép környezet, a tájra nyíló kilátás: az Óbudai temető

A pesti oldal temetőinél kedvezőbbek a lehetőségek. Új köztemető (183 ha) a főváros legnagyobb kiterjedésű temetője, az egyetlen, amely tartalékterülettel rendelkezik, valamint területe még tovább bővíthető. A peremkerületi temetők közül a Megyeri (13,2 ha), a Kisperesti új (14,3 ha), a Lőrinci (19,8 ha) és a Csepeli (11,3 ha) temetők területe nem bővíthető. A Rákospalotai (15,6 ha) és Erzsébeti (10,7 ha) temetők újabb területek igénybevételével bővíthetők. A Kisperesti régi (5,7 ha) és a Cinkota –Ilonatelepi (2,8 ha) temetőkben a telítettség folytán csak meglévő sírba történő rátemetések, valamint urnaelhelyezések lehetségesek. A Kerepesi temetőt 1952-ben lezárták és 1956-ban a Fővárosi Tanács 608/20 sz. rendeletével Nemzeti Panteonná nyilvánította.

Urnaparcella az Új köztemetőből

A Lőrinci temető ravatalozója

Míg 1948-ban 87, addig ma 14 temető tartozik a Budapesti Temetkezési Rt.-hez. Ebből 5 található Budán. Az Óbudai temető (25,5 hektár) közrefogja az önálló Zsidó temetőt. A temetők kertépítészeti együtteseiben művészi síremlékek és növények találhatók. Legnagyobb ökológiai értékét a fasorok jelentik. A kettős fasorok hossza összesen 3 kilométernyi. Az 1200 sorfából 200 vadgesztenye, 600 főként magas kőris, 300 korai juhar, és 100 egyéb fafaj. A legszebb a Pomázi úti kerítéssel párhuzamos fasor, amely eredetileg 75 db vadgesztenyéből állt. Az Zsidó temetőbe sok jegenyenyárfát telepítettek. Így a fák alapján kirajzolódik a közrezárt terület. A fészkek mutatják a madarak gyakoriságát. Viszonylag sok a nyúl és a fácán is a temető területén.

Észak-Buda legnagyobb, és jószerivel egyetlen köztemetője az *Új óbudai köztemető*. A főváros 1905-ben határozta el, hogy Óbudán új köztemetőt létesít, ezt a tervet a közgyűlés a következő év elején fogadta el. Hosszas alkudozások után a főváros a Törökkő-dűlőben vétel és telekcserék útján 1908. őszéig 79 387 négyszögöl területet szerzett hármass felosztásra: a köztemető, a felekezeti nélküliek, és a zsidó temető részére. 1910. február 1-én meg is nyitották a temetőt. A közgyűlés 1912. augusztusában 40 kisebb, és 7 nagyobb sírbolt építéséről határozott. Az újonnan létrejött temetőbe került jó néhány sírkő a megszűnt óbudai temetőkből, így az újlakiból is, amelynek német nyelvű sírkövei a ravatalozó közelében találhatók. A kezdeti hármass felosztás ellenére a zsidó temető csak 1922-ben nyílt meg. Bővítésére nincs lehetőség, mert a köztemető teljesen körbefogja. 1931-ben épült a bejáratnál lévő Feltámadt Üdvözítő Temetőkápolna. Stílusában a román és a gótikus stílusjegyek egyaránt felfedezhetők, az egyhajós kápolnában kis orgonakarzat is található. A festett üvegablakokat Palka József készítette, több üvegablak neves óbudai családok megrendelésére készült, főleg Árpád-házi szenteket ábrázolnak. A II. világháború során az Óbudai temető kapuzati épülete megsérült, a felszerelési tárgyakat ellopták. A károk helyreállítása óta azonban zavartalan a temető működése. Mai területe 25,4 ha, elrendezése teljesen egyedi: köröndökbe torkolló háromszög alakú parcellákat találhatunk itt.

Az elmondottakat szemlélhetjük a 26. képen, az óbudai köztemető térképén:

Óbudai temető

Neves halottakat főként a világháború után temettek Óbudára, előtte ugyanolyan csendes köztemető volt, mint a mai külvárosi temetők többsége. Itt nyugszik Haynal Imre orvosprofesszor, és a magyar politikaelmélet- és filozófia egyik legnagyobb hatású teoretikusa, Bibó István.

A sok híres halott ellenére azonban a temető megmaradt csendes, külvárosi sírkertnek. Az Óbudai temető a külvárosi temetők közül a leggazdagabb művészi síremlékekben. A fősétány mellett található a Haszmann-, Lischka-, Král-, és Lenz családok sírboltjai, amelyek a temető legszebb síremlékei közé tartoznak. Említendő még az istenszobros Lieb-, a Washütti-, a Medgyesi-, a Weis-, és a domborműves Maloschik sír is. Impozáns alkotás még Vera Ilona táncművész sírszobra. A két világháború közötti időszakot idézi a 42-es parcellában látható szobor (cserkészfiú istenszoborral), azt azonban jelenleg nem lehet kideríteni, kinek a sírját díszíti, a felirat lekopott. Több, a Szervátiusz család műveire emlékeztető fejfát is találhatunk a temetőben, ezek mind a Záborszky-családhoz kötődnek (például Záborszky Anna és Jenő sírja). Érdekes Záborszky Kálmánné Gubiano Mária síremléke is, amelyen a zenét, és a tanítást megjelenítő domborműveket láthatunk. És persze nem felejtethjük el megemlíteni a Pomázi út menti falsírboltokat se, amelyek büszkén hirdetik az óbudai sváb polgárság egykori gazdagságát.

*Zsidó temetők Budapesten*³⁷

A budai oldal legrégebbi zsidó temetője a *Csörsz utcai* ortodox temető.

1883-ban említik először a hitközségnek adományozott területet, de a rendszeres temetések csak az 1890-es években indultak meg. A kezdetekkor sok sírkövet ide hoztak a régi budai temetőkből, ezek a sírkert távolabbi sarkában vannak. A temetőben kizárólag héber nyelvű sírkövek találhatók. Kis út választja el a nők és a férfiak sírjait, amik a szigorú tradíció szerint mind kelet felé fordulnak. Érdekes színfoltja a temetőnek a kohaniták ősvénye. Ez a temető kialakításakor még a lehető legtávolabb volt a síroktól, ugyanis kohanitáknak rituális okokból tilos a sírokhoz közel menni, külön bejáratot is kaptak a temetőbe. Hagyományosan dísztelen sírköveket használtak – a héber felirat mellett egyszerű jelképek utalnak az elhunyt nevére, tulajdonságaira. A levita korsó a Lévi törzséből való, az áldást osztó kezek a kohanita (Árontól leszármazott) eredetet mutatják. A jelképek utalhatnak a héber nevek jelentésére is: Juda – oroszlán, Cvi – szarvas, Zév – farkas. Gyakori motívum a szomorúfűz, a menóra vagy a Dávid-csillag szimbóluma. A példás vallásos életet ábrázolják a törvénytáblák, a gránátalma, a pálmafa vagy a gyertya. A feliratok végén héber rövidítés: „Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe”. A képen sírköveket látunk a Csörsz utcai temetőből.

³⁷ Az e fejezetben található színes képanyag Lugosi Lugo László-Toronyi Zsuzsa: *Zsidó Budapest* c. könyve alapján készült (Vince Kiadó, 2002), a fehér-fekete pedig Julia Kaldori: *Jüdisches Budapest* (Mandelbaum Verlag Wien 2004) c. munkája alapján.

A következő képeken látható szimbólumok szintén a Csörsz utcai temetőből származnak.

A Csörsz utcai sírkertben csak fővárosi lakosok nyugszanak, ezért sajátos keresztmetszetét adja a régi Budapest izraelita polgárságának. Itt van eltemetve Reich Jaakov Koppel, ortodox főrabbi. További, itt nyugvó hírességek: Szofer Mordechaj Efrajim Fischer Züssmann, Chaim David Szofer pesti rabbi, és Freudiger Mózes, az óbudai textil-, és paplangyár alapítója, hitközségi elöljáró. Itt található egy kollektív emlékmű is, a Városmajor utcai ortodox kórházban történt 1945. január 14-i vérengzés áldozataié. Az emlékmű mellett, külön sírban nyugszik a szintén meggyilkolt főorvos, Biró Dániel is.

Farkasréti temető.

Egy évvel a köztemető létrejötte után létesült, 1895-ben, a legrégebbi, ma is látható sírkő 1897-ből származik. Ma már beékelődött a Farkasréti temető területébe, a Denevér út mellett terül el, a domboldalra kapaszkodva, a sűrű növényzet miatt gyakorlatilag erdős környezetben. Bejárata a Farkasréti téren van, a szertartási épület és ravatalozó mellett. A kapun belépve a legelőször a Budán működött tudós rabbik, kántorok, hitközségi vezetők sírjai sorakoznak, mint a pedagógusként, és a Rabbiképző könyvtárosaként is ismert Geyer Artúré, a széles körű egyházi-, és irodalmi tevékenységet kifejtő Kiss Arnoldé. A szertartási épület közelében lelhetjük fel a Rabbiképző vallásfilozófia-professzoraként és országos főrabbiaként ismert Benoschofsky Imre sírját. A szecesszió három jelentős képviselőjének sírja is itt található: Jakab Dezső (fő műve a marosvásárhelyi kultúrpalota), Pollák Manó és Freund Dezső. A tudósok sorát folytatja az orientalista Heller Bernát, az arab nyelv és irodalom kutatója, a Rabbiképző tanára. A freudizmus legjelentősebb hazai képviselőjét, Ferenczi Sándort szintén ide temették.

A Dohány utcai zsinagóga temetője.

Az egyik legkülönösebb zsidó temető a fővárosban, hisz a zsidók nem szoktak templomaik mellé temetkezni.

Létrehozását a történelmi események kényszerítették ki. A rendkívül hideg időjárás és a háborús állapotok megakadályozták, hogy a halottakat temetőbe vigyék, így a több tízezer holttest a zsinagóga falánál volt 40 napig. A közelmúltban a terület rendezésekor a temetőt kis parkkal egészítették ki, itt állítottak fel egy emlékművet a számos életet megmentő Raoul Wallenbergnek, Giorgio Perlascának, és Per Angernek. A temetőrész oldalfalain láthatjuk a második világháború hősi halottjainak, Szenes Hannának, Kasztner Rezsőnek, a VAC-nak (az egyetlen szidó sportegyesület), valamint a Hasomér szervezetnek az emléktábláját. Tovább sétálva találhatjuk az Emánuel Alapítvány 1990-ben állított emlékfáját. A szomorúfüz minden levélkéje egy-egy mártír nevét őrzi.

Az egyetlen működő ortodox zsidó temető a *Gránátos utcában*.

Budapest egyetlen működő ortodox zsidó temetőjét nem túl könnyű megtalálni, hisz egy rendkívül gazos, elhanyagolt, egyes részein szemétkerakóként működő területen kell áthaladni a megközelítéséhez. A Kozma utcai temető ravatalozójához képest a Gránátos utcai meglehetősen puritán, az előcsarnokban a fehérre meszelt falakon mindössze egy héber nyelvű tábla látható, innen lehet bejutni a szertartástermekbe.

Itt nyugszik az Alma utcai szeretetotthon II. világháborúban meggyilkolt száz bentlakója is. Az ortodox főrabbi közül Weisz Márton és Schück Jenő, valamint Kohn Mór, a Dob utcai ortodox talmud-tóra és jesiva tanára, továbbá Sacter Ármin és Weisz Mátyás, az ortodox Hevra Kadisa egykori elnökei.

A Salgótarjáni úti temető: helyrehozhatatlan károkat szenvedett el.

A nemrég védetté nyilvánított Salgótarjáni úti kapuépület és a temető óriási művészet-, és kultúrtörténeti jelentőséggel bír. Mostanára azonban helyrehozhatatlan károkat szenvedett el a vandál pusztítás, a fosztogatások miatt, valamint a ravatalozó is beomlott. A síremlékek, pusztulásukban is gyönyörűek. A temetőt 1874-ben szentelték fel. Miután rövid ideig temettek csak ide, a sírkert csak egy rövid korszaknak a lenyomata, legnagyobb részben a dualizmus korának ipari-, és pénzarisztokráciájának tagjai nyugszanak itt. Az első neves halottak Horn Ede, Wahrmann Mór és Kaufmann Dávid rabbi. A temető életében azonban a XX. század eleje volt a legintenzívebb. Ekkorra épült fel a monumentális mauzóleumok nagy része. A század elején temették ide Wassermann Jónást, az EMKE kávéház-, és a porosz származású Wechselmann Ignácot, a Vakok Intézetének alapítóját. A mauzóleumok mellett szerényen eltölpül az archaikus rabbisor, ahova olyan egyéniségek hamvai kerültek ekkortájt, mint a szefárd genealógia jelentős kutatója, Kayserling Mayer, Bloch Mózes, a Rabbiképző első igazgatója, és a Talmud-kritika megteremtője Bacher Vilmos.

A rabbi oszlopsorából kitűnik utóbbi síremléke régi sírok díszes növényi ornamentikájával, a sírkő Lajta Béla alkotása. Ő tervezte az impozáns kapuépítményt is (1908), amely leginkább középkori várkastélynak tűnik. Lajta munkásságával megkísérelte egyesíteni a zsidó és a magyar folklorisztika elemeit, amellyel utat mutatott a későbbi szecessziós építészeti törekvéseknek. Érdekesség, hogy saját héber betűtípust is kifejlesztett. Itt és a Kozma utcai temetőben mintegy 40 síremléke található. Az itt látható munkái közül ki kell emelni a Sváb család antik szentélyt formázó mauzóleumát, amelyet két allegorikus, fekete gránit madáralak őriz. Hasonlóan szép a Guttmann család két oroszlánfej által őrzött sírja, Bródy Józsefnek a pesti Hevra Kadisa elnökének népi faragás-motívumokkal díszített fekete gránit síremléke, és a gavosdiai Sváb család klasszicizáló fehér márvány mauzóleuma.

A kevés helyreállított falsírbolt egyike Weiss Manfrédé, a csepeli gyárkomplexum alapítójáé. Azonban a legmonumentálisabb és legismertebb családi sírbolt a Hatvany-Deusch családé. Műpártoló tevékenységükre emlékeztet a hatalmas, görög panteont formázó síremlék.

Jelentős még az építészeti emlékek közül az Ehrenfeld-család mauzóleuma, amelyen ugyan némiképp már az időjárás viszontagságai által megrongálva, de még látható a mozaikdíszítés.

A temető a II. világháború idejére majdnem teljesen megtelt. Ebben az időszakban temették ide a pesti gettó halottainak egy részét, és a Duna-parti gyilkosságok áldozatait. Ide temették a Dunából kifogott úszó holttesteket, és a városban portyázó nyilasok áldozatait. Itt van emlékműve még a főváros ostromának zsidó áldozatainak, a gettóban elhunytak emlékére pedig 2002. júliusában kegyeleti emlékpark létesült a temető egy távolabbi sarkában. Neveiket hasonlóan a Dohány utcai zsinagóga udvarához, kis emléktáblák őrzik több sorban.

A Salgótarjáni temető kapcsán illik megemlékezni a *Lehel utcai temetőről* is. Emlékét már csekély számú felvétel őrzi. Ezt a temetőt a XIX. század elején építették, de a Salgótarjáni úti temető megnyitásával gyakorlatilag megszűnt létezni.

Kozma utcai temető: hazánk legnagyobb zsidótemetője.

Az Új köztemető létesítésekor jelentős területet biztosított a főváros az izraelita hitközség számára a rákoskeresztúri határban. Erre azért is szükség volt, mert a főváros zsidótemetőinek többségét addigra lezárták, a Salgótarjáni úti temető pedig igen hamar betelt. 1905-1910. között először is a betelt Váci úti temetőből exhumáltak nagy számú halottat, és hozták át maradványaikat külön zsákokban az új sírkertbe. Elhelyezésükre a főváros újabb területeket adott át a pesti Hevra Kadisának, és így alakult ki hazánk legnagyobb zsidótemetője, ahova máig mintegy 300.000 halottat temettek (ugyanakkor számos zsidó származású tudós, művész, vagy arisztokrata hamvai kerültek a nagyobb köztemetőkhöz). Itt nyugszik a fővárosi zsidóság elitje, a vallási, kulturális, művészeti élet kiválóságai, és páratlan jelentőségű a Kozma utcai fal mellett húzódó mauzóleumsor, amelyben a síremlékeket a kor leghíresebb építészei tervezték.

A legkorábbi halottaknak a régi temetőkből exhumáltak számítanak. Az 1905-10. közötti áttemetésekre Lajta Béla emlékműve emlékezteti a látogatókat. Ekkor került ide az archaikus rabbisor sok neves halottja is, akiknek a sírja ma egyben fontos zarándokhely is. Közülük ki kell emelni a rabbitanács híres vezetőjét, a száz évesen elhunyt Oppenheimer Simon Ben Dávidot, akinek sírján mindig nagy halomban állnak az emlékezés kövei, az üzenetek és az imádságok, vagy a pesti zsidóság vezetőjét, a zsidó gimnázium tanulói részére a külön hitoktatás bevezetőjét Wahrman Izraelt és Kunitzer Mózes, az első budai főrabbit. Eredetileg is ezen a helyen nyugodott viszont Kohn Sámuel, a XIX. század zsidóságának jeles alakja, a neves tudós. Később kialakult egy újabb rabbiparcella is. Ide kerültek a XX. század tudós rabbijainak földi maradványai, olyan személyiségeké, mint az OMIKE akció szervezője, Hevesi Simon, az újpesti zsidó kulturális élet szervezője, Venetianer Lajos, a Rabbiképző igazgatója, Blau Lajos, számos vidéki-, és fővárosi kerületi rabbi (mint a pécsi Wallenstein Zoltán, vagy a szombathelyi Horovitz György), és mindenekelőtt Scheiber Sándor, a Zsidó Levéltár létrehozója, kiváló tudós.

Számos emlékmű, sőt tömegsír is található a temetőben. A legmonumentálisabb az 1949-ben épült holokauszt-emlékmű, amelyet Hajós Alfréd tervezett. Kőpilonjain áldozatok százezreinek neve olvasható (azoké, akik emlékét valaki megőrizte), és rengeteg a ceruzával felírt pótlás is. Az emlékművek, tömegsírok sorát a Budai Vár középkori zsinagógája alatt talált, a 60-as években ide hozott hamvaké zárja.

A Rákoskersztúri temető ravatalozóterme

Temetni, de hova?

Láthattuk, milyen jellegű kérdések merültek fel a magyarországi temetőkkel kapcsolatban. Lássuk most – csak egy pillantás erejéig – milyen gondok vannak Erecben, teljesen hiteles forrásból. Naftali Kraus jelenti Izraelből³⁸:

A tel-avivi Chevra Kaddisa (a temetőket üzemeltető Szent Egylet) vezetősége közölte az illetékesekkel, hogy a „napokban” betelik az „új” tel-avivi temető és utána a halottak mehetnek Isten hírével: nem lesz hol eltemetni őket.

Ezt az „új” temetőt, a Hájárkont, csak néhány évvel ezelőtt nyitották meg, miután az első, a holoni betelt és ma ott csak „protekciónokat” temetnek, vagyis olyanokat, akik még életükben helyet vásároltak maguknak. Az „illetékes” ez ügyben a Földhatóság, amelynek fel kell szabadítani e célra olyan területeket, amelyek eredeti rendeltetése mezőgazdasági. Értesülések szerint Tel-Avivban ma mindössze 300 „szabad hely” maradt.

Tel-Avivban van még három régi temető – köztük a patinás „Trumpeldor” a város szívében ahol már csak súlyos ezresekért lehet helyet kapni, de ehhez is híres embernek, írónak vagy közéleti személyiségnek kell lenni. Az alternatív temetkezési lehetőség az ún. „emeletes” lenne, amit a Halacha megenged ugyan, de az emberek húzódoznak tőle.

*Ezt az új temetőt, a Hájárkont
csak néhány évvel ezelőtt
nyitották meg*

³⁸ Az *Erec*, a Magyarországi Cionista Szövetség és a Zsidó Oktatási és Információs Központ Alapítvány (SZOCHNUT) lapja, 2006. dec /5767. Kiszlév. 7. szám 5.p.

Láthatjuk a fenti rövid írásból, hogy fogytán a temetkezési helyek Tel-Aviv környékén. Erec-szerte gondot okoz a temetkezés: a magyarországihoz, elsősorban a budapestihez hasonló kérdések merülnek fel. A honi – illetve diaszpóralétben (vagy nem létben) analóg probléma született paradox módon. Ismerjük az ortodox közösség erre adott válaszát, mellyel nem lehet egészen egyetérteni. A problémák megoldásra várnak. Magyarországon a már említett Zsidó Temetőkért Alapítványt ez a kérdés is foglalkoztatja.

Elmélkedések az óbudai zsidó temetőben

Óbudai temető: a budai oldal legnagyobb, működő izraelita temetője.

A sírkert sokáig elhanyagolt volt, szerencsére megtisztítása, és a szertartási épület felújítása folyamatban van. Bővítésére nincs lehetőség, mert teljesen körbeöleli a köztemető. A felújítási munkálatok keretében számos szép sírkövet megtisztítottak már, például a Maros utcai pogrom, és az óbudai Hevra Kadisa közös emlékművét, Wellesz Gyula óbudai főrabbiét, Münz Mózesét, vagy Parczel Józsefét, az óbudai Hevra Kadisa főjegyzőjét.

A temetőt 1922-ben nyitotta meg az óbudai zsidó közösség 12 évvel azután, hogy a köztemetőt az 1910-es létrehozáskor három részre osztották. Ekkor az egyik részt a zsidó felekezetűeknek szánták. A temetőt Schreiber Ignác, az akkor 31 éves rabbi nyitotta meg. Beszédében a következőket mondta: „vajon ki lesz az első halott? Egyszerű ember, vagy nagy ember?” A sors fintora, hogy három nappal a temető megnyitása után Schreibert elütötte egy autó, így éppen ő lett az első, akit itt temettek el. Később idehozták Münz Mózes, Wellesz Gyula, és Klein Gyula óbudai főrabbiaknak a hamvait is, a régi óbudai temetőkből való folyamatos exhumálások során. Münz síremléke jelentős zarándokhely, külföldről is sokan keresik fel (ortodoxok is, akik azonban nem mennek közel a sírhoz, hanem a kerítés mögül, az utcáról imádkoznak). A sírkövén látható feliratot legutóbb egy New York-i rabbi festette 1984-ben, de nemrég újrafestették. A kövén az öt héber betű jelentése: „A lelke nyugodjon az örökkévalóságban”.

A II. világháború számos áldozatát temették ide, köztük a Maros utcai kórházban 1945. január 11-én történt vérengzését is. Ekkor Kun András páter nyilas különítménye megtámadta a kórházat, a betegeket kirángatták az ágyakból, és a földön rugdosták, a járnem tudókat azonnal lelőtték, a többieket csak azután, miután megásatták velük a sírgödört. Egy ápolónő tudott csak elmenekülni, aki kimászott a tömegsírból. A szörnyű esemény 92 halottjának emlékét egy nagy, fehér színű emlékmű hirdeti, a szertartási épülettől jobbra, és körülötte van néhány áldozat sírja is. Ennek közelében van a meggyalázott tóratekercesek, és azon áldozatok emlékköve, akik a koncentrációs táborokban lelték halálukat, hamvaikból vegyszert főztek. Ezt a hitközségből hozták ide, és egy Bibliát is temettek bele. Az

emlékművek sorát az óbudai téglagyárból az Eichmann-akció keretén belül a hírhedt „gyalogmenet”-ben halálos útjukra indítottakra emlékeztető zárja.

A kiemelt fontosságú, korábban említett rabbisírokon kívül főleg helyi Hevra Kadisa előljárók, és tisztviselők temetkeztek itt. A művészi, tudományos élet képviselői közül itt nyugszik a fasizmus áldozatává vált író, Gelléri Andor Endre, és a nemzetközi hírű pszichológus, Mérei Ferenc. Mérei sírjának környékét ma már felverte a gaz, pedig temetésén közel 500 ember volt jelen.

Számos kordokumentumnak is beillő sírkövet rejt a temető, főleg a városrész mára már eltűnt zsidó sírkertjeiből. Kialakítottak tömegsírokat is az exhumált hamvak részére, a Laborc utcaiak a szertartási épület mellett található, míg a Táborhegyiek 1957-ben állított emlékköve dzsungelszerű növényzet mögött a temető végében. Ugyanitt – hasonlóan a Farkasrétihez – számos I. világháborús katonasír is található (szám szerint 18 sírkő maradt meg).

Sétám az óbudai zsidó temetőben kultúrtörténeti indíttatású: érdekelnek a sírkövek, szimbólumok, az egész temető ikonográfiai jellegzetességei és mindaz, ami mögötte rejlik: helytörténeti vonatkozások, zsidó hagyományok az élet és halál felől közelítve meg e kimeríthetetlen kincsesbányát.

Elmélkedéseim és sétáim szubjektív oldalát tekintve csak annyit mondhatok, hogy van egy visszatérő álmom:

Gyötrelmes erőfeszítéssel kapaszkodom felfelé egy barnás színű hegyre. Elszántan. Nem félve a zuhanástól. Kiálló sziklába kapaszkodom. Furcsa tapintatú. Akkor látom, hogy nem is szikla az, hanem egy kiálló sarokcsont. Újabb lépés fölfelé: domború sima kőbe kapaszkodom most, de rémülten észlelem, hogy tartópillérem egy hegybe ágyazott koponya halántéktájéka. Körülnézek: mindenütt kiálló testrészek, bizarr, rozsdaszínű formák, rám meredő kreatúrák egész az oromzatig. Valahogy... mégsem félek. Bal karomat kinyújtom, hogy tovább haladjak és hozzátapadok a hegyhez. Furcsa, fojtogató illatot érzek. Akkor szörnyű sejtelem által indítva, felemelt balkarom mutatóujját a hegy falába döföm. És hallom, és érzem, és látom, hogy szakad az emberi bőr, nyílnak a pórusok és az egész hegy szakadozni kezd. Minden pórus mélyéből émelyítő szag árad és hörgies légzés hallszik. Mennék, haladnék tovább, de már ólomból a lábam, alig mozdulok. És akkor hangokat hallok lenről. Lenézek. Férfiak szántanak-vetnek zöld mezőn és hozzám szólnak, kiabálnak, ordítanak gesztikulálva: Gyere le onnan, te ostoba, semmi közös ahhoz a hegyhez! Én nem szólok, de ebben a pillanatban egészen biztosan tudom: nem fogok lemenni.

Tehát: belépek az óbudai zsidó temető kapuján. Sétálgatok, önkényesen választott útvonalakon és elmélkedem.

Az emberek születtek és meghaltak, építettek és bontottak. Nyüzsög a város. Az óbudai temető csendjében a múlt és jelen megértésére törekszik az emlékezet. Még látszik a külvilág: téglalap alakú szürke épület; előtte modern fehér személyautó. Még a kutya is ugat rendületlenül a kapu mellett. Nem érzi: nem vagyok idegen.

A Maros utcai vérengzés áldozatainak nyughelye

*...én a körül nem metélt
az ezer éve megkereszteltek gyermekeinek gyermeke
szemetek láttára növelem gyász-szakállam
és szemetek láttára betépem ruhámat –
én az egész emberi faj kétségbeesett leszármazottja
fekete kalappal főmön kilenc tarkón lőtt fekete kalapos
férfiú társaságában fületek hallatára mondom a
kaddist
itt
Európában
és vértől nem szennyezett két tenyerembe temetem a
század hazugságainak látásától gyulladós szemem
két tenyerembe temetem szégyentől lángoló szakállas
öreg arcomat –
és feljajdulok:
- JITGADAL...
és újfent feljajdulok:
- JITGADAL VEJITKADDAS...
hogy gyászkiáltásom benneteket körül nem metéltek
emlékezni idézzen
Európában –
emlékezzetek
40. JITGADAL...³⁹*

³⁹ Méliusz József: *A JITGADAL ELÉGIA*, Kaddis 1.

*emlékeztek
hogy vannak körülöttünk és közöttünk számlálhatatlan
bűntelenek akik a bűnt nem vették tudomásul
és elhallgatták a bűnösöket
valamint a bűnösök társait
és amikor vallani kellett hallgattak mint a kőszikla
mint a víz vagy a hamu -
elhallgattak és hallgattak
de ők a bűn és a bűnösök feldicsérésével nem vádolhatók
és békében élnek
mert a bűn elbírhatatlan súlya nem nyomja lelkiismeretük
bádogfalát -
holott elhallgattak
és hallgattak
és hallgatnak -
s ekként ők rejtőzni segítették a bűnt
és a bűnösöket
és a bűnösök cinkosait
és lehetővé tették bűn és bűnös és cinkosság
feltámadását -
pedig ők csak elhallgattak
és hallgattak és hallgatnak és bűntelenek
- JITGADAL...⁴⁰*

⁴⁰ Méliusz József: *A JITGADAL ELÉGIA*, Kaddis 2.

„Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.”⁴¹ Egyszerű, fehér a sírkő, akár az orvosi köpeny. Véletlen lenne, hogy benne mégis körvonalazódik egy segélykérő kéz, melyhez egy másik, segítséget adó kéz közelít?

A doktornő neve is beszédes: rejtőzködő, nem hivalkodó, de jó illatot, örömet árasztó kis virág a pusztában... Másrészt az a puszta... puszta dzsungel, ütemesen erősödő csizmák félelmetes zaja, ... negyven éves pusztai vándorlás... Jaj, ne... Feleszmélek.

Az egyetemes zsidó szimbólum, a Dávid-csillag felől Ibolya mintha rám mosolyogna mégis. Nyakában fonendoszkóp. Nyugodj békében, kolléganő!

⁴¹ József Attila: *A Dunánál*.

A XX. században a zsidó síremlékek, „TÖRÉSE” következett be. A síremlékekről, sírkövekről lekerülnek a héber feliratok. Előbb német, majd magyar lesz, a feliratok nyelve, bár sokáig tartotta magát a héber nyelvű név és a záró sor héber betűi. Ezt láthatjuk a lefotózott sírkő esetében is (melyet – a dolgok érzékeltetésére – szándékosan „törtem”). A kettészakadás egyébként „az élők házában” is megtörtént: elkülönültek az ortodox és a neológ temetők.

Másféle „törések” is vannak itt. A féktelen gyűlölet, a vandalizmus vérlázító produktumai. Háborgó lélekkel, azonosulva azzal, kit nyugodni itt sem hagytak, üzenem az elkövetőknek:

*„Barbár voltam, kannibál, kultúrátlan?
Ósárnyam, íme, vad vétót kiált,
ha volt is bennem vadállati mámor:
e mámor mesterére bennetek talált!”⁴²*

⁴² Salamon László: *A barlanglakó üzenete.*

A „törések” harmadik „típusa” az irgalmatlan idő munkájának eredménye. Kihalt vagy elpusztított családok, emigrációban élő vagy megnyomorított hozzátartozók és utódok, mind megannyi tényező, ami oda vezetett, hogy az óbudai temető hátsó részén, főleg a szertartásterem jobb oldalán, a gazzal benőtt, széttöredezett sírok szívbemarkoló látványa fogad. A sétám ideje alatt végig szorgalmasan dolgozó gondnok megkísérli hátráltatni ezt a nagyfokú pusztulást, miközben készségesen irányítgat az úttalan utakon.

Most megpróbálom számba venni, mi a közös az óbudai temető sírfelirataiban.

Közös a kezdő formula, ami a kövön első sorként szerepel, később azonban bekerül a domborított jelekbe, szimbólumokba, melyek a felső részt foglalják el. A két betű: pé és nun, melyek a „po nitman” vagy a „po nikbar” kifejezés kezdőbetűi és azt jelentik: „Itt van eltemetve”, vagy „itt van elrejtve.” A macskaköröm a betűk között vagy rövidítésre (abreviatúra), vagy arra hívja fel a figyelmet, hogy a betűk számokként állnak. A következő sor az elhunyt neve (ez alatt következik esetenként az elhalálozás dátuma). Az utolsó, záró sor egy rövidítés, egy kifejezés szavainak kezdőbetűi, a mondat pedig így hangzik: „Thi nafsó cörurá bicror hahajim”, vagyis „legyen a lelke bekötve az élők kötelékébe.” Mások előszeretettel fordítják úgy, hogy „az élők bugyrába”, mert eltérő hipotézist fogadnak el háttér-magyarozatként.

Az óbudai zsidó temető neológ temető, de megállapítható, hogy a hagyományos szimbólumok mindegyike fellelhető. Így a TÖRVÉNYTÁBLA (a két mózesi kőtábla) az elhunytak a halachához való kötődését jelzi:

A MÁGÉN DÁVID (Dávid pajzsa), a két egymásba illesztett, ellentétes irányú háromszög valószínűleg az egyik leggyakrabban látható szimbólum az óbudai temetőben:

A MENÓRA az óbudai sírkert egyik leggyakrabban látható szimbóluma

A MENÓRA az Örökkévaló jelenlétét szimbolizálja; az Ő szépségét és bölcsességét. Ő a „világ világossága”.

A kohániták sírkövén a két áldó kéz mutat származásukra. A midrás – az Énekek éneke 2:9-re való utalással – úgy képzei, hogy az Örökkévaló a kohániták áldást osztó ujjai közül tekint le.

A KOHANITA KÉZ-ről, akarva-akaratlan, eszembe jut Pilinszky János *KZ-Oratórium-a*, amint a kisleány, maga elé meredve, a kezeit nézi:

*Boldogtalan a pillanat, mikor
fölfedezi az árva önmagát,
s arra gondol, hogy másnak is
fontos lehet e kéz, e görbeség,
s azontúl arra vágyik, hogy szeressék.*

Mikor Áron, aki Lévi törzséből származott, és fiai megkezdték papi szolgálatukat, Mózes megbízta a többi levitát a Szentély körüli szolgálat végzésével és a nép oktatásával. Az aranyborjú elkészítése után Mózes felhívására: „Aki az Örökkévalóval tart, az jöjjön ide hozzám”, csak a leviták álltak Mózes mellé egész Izraelből. A nép megbüntetése után Mózes a leviták családjainak különböző feladatokat ad a Szentélyben. A papokhoz hasonlóan, a leviták is 24 rendre oszlottak és Szentély körüli szolgálataikat bizonyos forgórendszerben végezték. A halacha szerint a leviták rangban a második helyet foglalják el, a kohénok után. A kohániták áldása előtt a leviták öntik a vizet a kohániták kezére. Innen származik a KANCSÓ-SZIMBÓLUM.

A derékatört ág, akárcsak az eltört gyertyatartó a váratlan halál tragikumának jelképe. Fiatalon, vagy balesetben váratlan elhunyt sírján látjuk az alig fellobbanó élet, a derékatört karriertörténetek ezen torokszorító szimbólumait.

Nézem a mindössze harmincöt évesen elhunyt Markovits Bernát sírját és arra gondolok, hogy a sokat szenvedett és számtalanszor megtizedelt zsidóság számára – főleg a shoá után – erdőt lehetne állítani derékatört ágakból.

A képen látható sír földjéből táplálkozik ez a nagyszerű, terebélyes fa. Zöld lombjának árnyéka körülveszi, mintegy szegélyezi a sírt magát. Különös ez a látvány: a halálból fakadó élet szimbóluma. Öröklét a nemlétből. Jelentése összetett: a testi öröklődés, a családi vonulat mellett jelenti a spirituális kontinuitást, a hagyományörző tanítványi vonalat, a közös törzsre visszavezethető sokszínűség békéjét, harmóniáját.

Ez is egy fának a szimbóluma, de jelentése egészen más. A FŰZFA a szomorúság és a gyász elterjedt jelképe. Olyan a szomorúfűz ága, mint a lecsüngő kéz, a meggörnyedt hát, vagy mint a fej, amikor az utolsó lélegzetvételkor lehanyatlik.

A GALAMB (héb. Joná) a szelídség és a vallásos buzgóság jelképe (Jesája 38.15), valamint a női szépségé, ahogy az Énekek Énekéből olvashatjuk. Szinte kizárólag női sírokon találjuk.

A SZŐLŐTŐ és a szőlőfürt
Izrael egyik ősi jelképe. A
családi élet jelképe is egyben.

A XIX. század második felében – a haszkalával egy időben, vagy éppen annak következtében – eluralkodik a díszítőelem, átveszi a vezértmotivumok szerepét, s a szöveg másodlagossá válik. Lassan eltűnnek a héber feliratok

A VIRÁGMOTIVUMOK már a XIX. század vége, XX. század elejének, főleg a szecesszió hatásának termékei. A kegyeletet, az emlékezést, a szeretetet szimbolizálják.

A PÁLMA (héb. Luláv) a kitartást, az egyenes jellemet, az igaz embert jelképezi: „Az igaz, mint a pálmafa virágzik” (Zsolt. 92.13). Úgy tűnik, létezhet egyfajta „sírkerti eklektika”: az ősi pálmaszimbólum jól megfér egyazon síron a változatos virágmotívumokkal, melyek részben a sírkő feji részét díszítik, részben a váza kiegészítői.

Megnyugtató, hogy a sokáig elhanyagolt óbudai sírkert felújítása megkezdődött, hogy megtisztították az első sorok nevezetes sírjait és emlékműveit. Hogy tisztelettel adózhatunk az óbudai mártírzsídók emlékének, például én, itt, most, ezekben a percekben.

Megnyugtató, hogy meg tudom közelíteni – ha nem is könnyen – és körüljárni a tudós rabbi Dr. Wellesz Gyula sírját, kinek hamvai – az exhumálás és átszállítás után – végső nyugalomra itt leltek.

Az építő – felújító munka kellekei nem nyújtanak ugyan szép látványt az elmélkedni vágyó számára, de jelenlétük reménykeltő: a köztemető által körülölelt zsidó sírkert teljes felújításának „vízióját” nyújtják. Biztos örülne ennek Parczel József is, aki ötvenhárom éven át keményen küzdött sorstársaiért.

A sírkövek formavilágán elmélkedve, nagyon távolinak tűnik a XVII.- XVIII. század, melynek kőfaragó mesterei – főleg Európa keleti tájain – művészi rangra emelték mesterségüket. Ezek a mesterek soha nem ismételték magukat. Szokás volt, hogy a sírkövet az elhunyt rokonsága választotta és vásárolta, de a faragásról, a szövegről és a motívumokról a Hevra Kadisa gondoskodott. A kőfaragó mester munkájában szent kötelességet teljesítő, vallásos áhítattal dolgozó az Örökkévalónak munkája sikeréért hálát adó, hithű ember volt.

A haszkala korában a hagyományos zsidó szimbólumok háttérbe szorultak. Különböző díszítőelemek válnak uralkodóvá, a szöveg is másodlagossá válik. Megjelennek a hosszabb bibliai idézetek, egyetemes üzenettel.

A XIX. század végén – XX. század elején a sírkövek sokkal nagyobbak lesznek.

A modern – néha szokatlannak tűnő, máskor grandiózus – sírkövek általában tükrözik az elhunytak, illetve az elhunyt családjának anyagi és spirituális hátterét.

Egyre gyakrabban lehet látni a
végsőkig leegyszerűsített
formákat...

... fekete vagy fehér változatban

Máskor a sír jellege és az „alfa” vagy „omega” szimbólum keresztény hatásról tanúskodik.

Sétám az óbudai zsidó temetőben lassan a végéhez közeleg. Sok mindent láttam. Szimbólumokat, Dávid-csillagot, szőlőt és pálmaágot. Láttam sokféle sírkőformát: oromzatos és egyenes záródású ohel-típusú és tabernákulumformát. Láttam szerfárd típusú fekvő, és askenáz eredetű, álló sírköveket. Számba vettem a modern, a szekularizált formákat, a keresztény hatásokat. Felidéztem a történelmet, a XX. századot, a Shoát, kérdeztem azokat, akik hallgattak, kérdeztem Európát.

Sokat tanultam e séta során. Válaszokat is kaptam, de újabb kérdések születtek.

Hogy mit érzek én magam most, a séta végén?

Méliusz József már idézett versének 4. részével válaszolok:

halljátok hét a megtagadott lelkiismeret jajongását és

kiáltozását

a megsiratlanokért

a meg nem nevezettekért

az elhallgatottakért

a nevüket és emléküket vesztettekért

- JITGADAL...

az ismertek

és az ismeretlenek

az újraépített csillagos templomok falaira felírtak

és a fel nem írtak

a szétszórtság elszakítottságából és különböző nyelvekre

tépettségéből a népirtó ítélet által egyé lettek

ismét mindahányan

hiába volt bármely elkülönbözés:

különbség nem tétetett -

most egyformán hallgatnak ők a kiirtottság véglegesen

közös anyanyelvén-

egyminősítésűek minden valahai elkülönbözésen és

minden azonosságon belül és túl

- JITGADAL...

az alvilág mélyére zuhant Európában egyetlen fajta

kétharmada megsemmisült.

- JITDADAL...

Emlékezés a holocaust áldozataira

Ha zsidó vonatkozásban beszélünk a halottak tiszteletéről, temetésről és temetőkről, feltétlen szólnunk kell a temetetlen holtak kérdéséről is. Főleg a XX. században, Európában.

A zsidók korábban is átéltek megpróbáltatásokat és súlyos csapásokat – zsidóüldözéseket és tömeggyilkosságokat, diszkriminációt és kiűzetést –, soha nem kerültek azonban szembe azzal a megsemmisítésükre irányuló, összehangolt politikával, amelyet a nácik hajtottak végre, és amelyet ők maguk a „die Endlösung der Judenfrage in Europa” („a zsidókérdés végleges megoldása Európában”) szavakkal határoztak meg.

A temetetlen holtak, a tömegsírok létezése már önmagában is számtalan kérdést vetett fel, ezek jó része megválaszolatlan maradt és kérdéses, hogy megválaszolható-e egyáltalán.

Róla szól e fejezet, erről az ártatlan kisgyerekről...

A budapesti gettó halottai

...És róluk⁴³: akiknek temetése kitemetéssel (exhumálással) kezdődött, identifikálással folytatódott, és ki tudja, mi történt azután. Hiszen a hozzátartozók is halottak voltak.

És azokról is beszélek, akikről Csernovits Sámuel, a bölcs Samu bácsi, családom régi jó barátja így ír *Túlélés*⁴⁴ című könyvében:

Beri is felkapaszkodott, lábra állt, de néhányszor megingott. A vagonajtóba kapaszkodott és mélyeket lélegzett. A vagonba áradó levegő valamelyest kiszorította a borzalmas, bűzös ürülékszagot, az állati koszt. A végelgyengülés általános hasmenést okozott a Häftlingeknek. Rajmi nem bírt felállni. Herman, Beri és Schönfeld doktor segített felemelni őt. A nyitott ajtóhoz vezették, és az orvos ösztönözte, lélegezzen minél mélyebben, hogy a friss levegő magához térítse. Egy órába telt, amíg a vagonok lakóinak nagy része kilépett a peronra. Néhányan a padlón maradtak mozdulatlanul. Herman előrelátása beigazolódott. Még egy figyelmeztetés után a német katonák parancsot kaptak

⁴³ E két fotó – ismeretlen fényképész jóvoltából – a *100 kép* című könyvből származik. Összeállította és a szöveget írta Ember Mária. Magvető Kiadó, Budapest, 1984, 103, 105. p.

⁴⁴ Csernovits Sámuel: *Túlélés*, Lyra Kiadó, Marosvásárhely, 2005, 199-200. p.

*a munkaképtelen foglyokat szállító különítmény SS-tisztjétől: Lőjenek!
Megszámlálhatatlanul sok lövés rázta meg az állomás környékét.*

A bergen-belseni koncentrációs tábor áldozatainak holtteste

Eldördültek az első puskalövések. Később szaporodtak. A még menetelő foglyok úgy érezték, hogy a lövések őket is érintik. A másokat halálba juttató lövések erőt öntöttek beléjük, alig észrevehetően, de élénkebben lépkedtek felfelé az erdőben. Az életfenntartás ösztöne mások halálától is erősödik. Az élet ironikus, mondhatni cinikus ellentmondása.

A nap korongja a végeláthatatlan erdő magas lombjait érintette, amikor a menet egy hatalmas, kivágott erdőrészen magasan kiemelkedő barakksorokkal, egy koncentrációs láger előtt állott. A bejárat fölött nagy betűkkel: „BERGEN-BELSEN KONZENTRATIONS LAGER”.

A múlt szörnyű eseményeinek másik színhelye a München melletti Dachau.

Dachauban a náci rémtettek zsidó áldozataira emlékeznek.

Például Óróra:

...Aki egyike volt ennek a megfáradt, agyongyötört kis csoportnak:

...Aki ezeket a szent tárgyakat és ezeket a személyes tárgyakat birtokolta:

...Aki hajnalok hajnalán
ezekbe a csíkos ruhákba
öltözött:

...Aki este ezen ágyak egyikében aludt:

...Aki ezt látta, ha földre szegzett fejét néha fölemelte:

...És aki itt végezte⁴⁵:

⁴⁵ A felvételek e dolgozat írójának gyűjteményéből valók.

Hogyan lehet szólni azokról és emlékezni azokra, akik bíztak a magyar hazában, és akik a nemzeti elfogultság minden kihívására az igazi hazaszeretet gesztusával válaszoltak:

*Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom*

Miközben Radnóti sártól és vértől megtisztított kis versesfüzetét fényképeztem, torokszorító fájdalmat éreztem. A *Nem tudhatom* költőjének fent idézett sorait – mintegy replikaként – elnyomták a *Rezglednicák* költőjének iszonyú, végső gyötrelmei.

*Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. - Így végzed hát te is,
súgtam magamnak, - csak feküdj nyugodtan
Halált virágnak most a türelem -
Der Springt noch auf – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér szárad fülemben.*

Miért? Miért? - kérdeztem én is sokadmagammal, de a választ nem találtam. Belenyugvással kell-e mindezt elfogadni, vagy fel kell lázadni az isteni rendelés ellen? A bűnöst kell-e keresni, bosszút és megtorlást kiállítani, vagy inkább meg kell próbálni megbocsátani? Hol a megbocsátás határa? Hogyan lehet élni, ha nem tudjuk a választ?

A holocaust áldozatainak számos országban emeltek és emelnek, egymástól rendkívül eltérő jellegű emlékműveket. A legjelentősebbek között van a *prágai* zsidó negyedben található *Pinkas-zsinagóga*. Az épület falain a nácik által elpusztított cseh-és morvaországi zsidók nevei olvashatók, születésük évszámával és haláluk – meggyilkolásuk – helyével. Emeltek emlékműveket a pusztulástól távol eső helyeken is, ahol a túlélők megpróbáltak új életet kezdeni. Ilyen a *johannesburgi West Park Temető*-ben felállított szobor. A szobor – illetve szoborcsoport – Herman Wald munkája, aki Magyarországon élt (az alkotás is itt készült), de a náci rémuralom elől menekülve Dél-Afrikában telepedett le. Az *osloói temető emlékművén* annak a 620 zsidónak a neve látható, akiket a norvég fővárosban végeztek ki. Holocaust-emlékmű található a *svédországi Malmö*-ben is. Ez utóbbit láthatjuk a következő felvételen:

Izraelben a holocausttal kapcsolatos megemlékezés az államideológia részévé vált. Az izraeli parlament már 1951-ben kijelölte a Holocaust Emléknapot. Két évvel ezután hivatalosan létrehozták a *Mártírok és Hősök Emlékével foglalkozó Bizottságot* (Jad Vasém), és az elpusztult hatmillió zsidó posztumusz izraeli állampolgárságot kapott. A Jad Vasém Jeruzsálemben található, lenyűgöző épületegyüttese nemzeti emlékhely lett. A náci táborokban megölt mártírok nevei, melyeket a Jad Vasémben felállított emlékművekre véstek fel, emlékeztetnek a nácizmus borzalmaira és arra a hatmillió áldozatra, akiket haláluk után Izrael állampolgáraivá nyilvánítottak.

Az Emlékezés Termében, héberül az „Ohel Yizkor”-ban emlékező szertartásokat tartanak. A teremben található egy örökmécses és a náci haláltáborok nevei

Ezt a felvételt a Jad Vasémben tett látogatásom során készítettem. A holocaust áldozatok közül azok láthatók itt, akiknek sikerült az arcát- nevét is identifikálni.

A Jad Vasém emlékparkban áll ez a szoborcsoport is, melyet az áldozatok és a túlélők tragédiájának emlékére állítottak.

A Jad Vasém területén az áldozatok kínjait és az ellenállók hősiességét felidézõ emlékművek láthatók.

*„Az igaz pogányok útja” a
jeruzsálemi Jad Vasém
központban, ami azoknak a nem
zsidóknak állít emléket, akik
életük kockáztatásával mentettek
meg zsidókat a holocaust idején*

*A képen látható szobor Leah
Michelson „A néma sikoly” című
munkája*

*Dr. Janusz Korczak,
a gyermekek megmentője*

Ha áldozatokról, hősiességről, önfeláldozásról szólunk, meg kell mutatnunk a Herzl-Hegyen található Katonai Temetőt, Izrael hősi halált halt katonáinak nyugóhelyét is.

A magyarországi zsidó temetőkről már szóltunk, és kitértünk az áldozatok emlékműveire is. Két emlékhelyről szeretnék újra szólni. Az egyik a Dohány utcai holocaust emlékmű.

A Dohány utcai holocaust emlékmű fűzfája. A fűz szinte kínálja magát szimbólum gyanánt a zsidó sors megjelenítésére. Az emlékmű alkotója, Varga Imre szobrászművész ezt látta meg és reá aggatta a mártírok neveinek apró levélkéit.

A Páva utcai Holocaust Emlékközpont feleleveníti a több mint félmillió magyarországi zsidó sorsát a jogfosztástól a népirtásig. Magyarországon az antiszemita politika már a német megszállás előtt több tízezer emberéletet követelt. Az 1944 májusa és júliusa között deportált vidéki zsidók százezreit a nácik ölték meg Auschwitz-Birkenauban és más táborokban. A deportálástól ekkor megmenekült budapesti zsidók és munkaszolgálatosok közül sok ezret az 1944 októberében hatalomra került nyilas rezsim banditái gyilkoltak le, más tízezreket pedig átadtak a németeknek. Az 1944-1945 fordulóján elhurcoltak is ezrével veszttek oda a nyugati határszélen vagy a német koncentrációs táborokban.

Az Emlékközpont térképe, útvonala és azok, akiről szólnak a képek, a dokumentumok, és akiről szól az ima a zsinagógában

És hogy mindez miért nagyon fontos, arról beszéljenek Pilinszky János sorai:

*Valami rendkívül fontos történt velünk.
Egyszerre megéreztek, alkalmunk volt megérezni,
hogy jóvátehetetlen botrányt hagytunk magunk
mögött. S ha a legszebb jövő állna is előttünk,
a legszebb jövő is morális sivataggá válnék,
ha nem éreznénk felelősséget azért, ami történt.
A szégyenért, a szörnyű szégyenért.*

E fejezet végén szeretnék néhány sort idézni *A Zsidó Világ Atlaszából*: „Ha Auschwitz hamujából – átvitt értelemben – egyáltalán kiemelkedhet valamilyen pozitív gondolat, akkor az az, amely egyesítette a keresztényeket és zsidókat annak érdekében, hogy megmagyarázzák a múlt félreértéseit és megakadályozzák hasonló katasztrófák bekövetkezését a jövőben”.

Utószó

Élet és halál: a legrégebb kérdések, melyekkel az ember már ősidők óta foglalkozik. Ezek a létkérdések hitbe- és kultúrába ágyazottan jelentkeznek.

Adott történelmi- társadalmi keretben az élethez- halálhoz, a haldoklóhoz, halotthoz, temetőhöz való viszonyulás a legváltozatosabb formákat öltheti. A temetők kövei erről beszélnek. A zsidóság életében, a nemzeti- állami jelleg megszűnése, a diaszpóra-lét, a környező társadalomhoz való örök alkalmazkodás kényszerűsége, az üldöztetés, a holocaust iszonyata, végül a modernkori állami- és diaszpóra-lét paralellizmusa és a vallási monolit felekezeti töredezése nagyfokú sokszínűséget eredményezett a rituális viselkedésben, hagyományőrzésben, így a halottakhoz való viszonyulásban, temetkezési szokásokban is.

Ezért, ha a halottak tiszteletéről etikai készletéből akarunk beszélni – és nem néprajzkutatói célból, lokálpatrióta buzgóságból vagy művelődéstörténeti érdeklődésből – akkor nehéz dolgunk lesz. Az első nehézséget az origó jelenti: honnan induljunk el? A morális indíttatás azt mondatja: a Szentírás legyen a kezdet, valamint a zsidó hagyomány. A folytatást pedig képezzék a személyes tapasztalatok, egyéni megfigyelések, temetőben tett séták, elmélkedések, tanulmányi kirándulások valamint rendszeres részvétel temetőkről szóló kiállításokon, rendezvényeken és megemlékezéseken. Mindezt összevetve és kiegészítve megbízható forrásokkal, irodalmi adatokkal.

A dolgozat bizonyos részeiben a képzőművészetet és a szépirodalmat is segítségül hívtam, abban a reményben, hogy egy gondolat művészi eszközökkel való érzékeltetése vagy nyomatékosítása nem megy – nem mehet – a tudományosság rovására olyan területeken, ahol a munka végkicsengése, üzenete etikai imperativus. Egy olyan időszakot követően, melyben az emberiség mindent eltemetett a kaotikus téridőben: vélt ellenségeit, halottait, önmagát, gyermekeit, a judaizmust, a kereszténységet. Egy olyan borzalmas eseményt követően, melynek nyomán talán egy ledöntött kőlap vagy néhány apró kavics többet mond mint a devalválódott emberi beszély.

Sam Herciger egyik illusztrációja András Mezei: Testimony – Voices of the Holocaust c. könyvéből

IRODALOM

Szent Biblia (ford. Károli Gáspár);

Magyar Bibliatársulat, Budapest 1993

Jubileumi Kommentár A Szentírás Magyarázata

A Magyarországi Református Egyház Kálvin János
Kiadója, Budapest 1998

A Talmud Könyvei:

Az eredeti Talmud szöveg alapján dr. Molnár Ernő
Paginarum Kiadó – Saxum Kft., Budapest 1977

**Attias, Jean - Christophe –
Benbassa, Esther:**

A zsidó kultúra lexikona

Balassi Kiadó, Budapest 2002

Babits Antal (szerk.):

A drágakő

Példázatok, elbeszélések, mesék az ősi zsidó
hagyományok alapján
Logos Kiadó, Budapest 1993

Bahn, Paul G.:

Régészet

Reader's Digest Kiadó Kft., Budapest 2003

Brinke, Georg R.:

A Szent Sátor szimbólumai

Evangeliumi Kiadó, Budapest 1997

Bühlmann, Walter:

Hogyan élt Jézus

Corvinus Kiadó, Stuttgart 1987

Csernovits Sámuel:

Túlélés

Lyra Kiadó, Marosvásárhely, 2005

Dávid Ferenc:

A soproni ó-zsinagóga

A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 8.
A MIOK kiadása, Budapest 1978

- Donin, Hayim Halevy:** *Zsidónak lenni*
Göncöl Kiadó, 2003
- Dorot, Reuren:** *Utazás a Szentföldön*
DOKO Kiadó, 1996
- Ember Mária:** *100 kép*
Magvető Könyvkiadó, Budapest 1984
- Erdélyi Lajos:** *Régi zsidó temetők művészete*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980
- Ferguson, Everett:** *A kereszténység bölcsője*
Osiris Kiadó, Budapest 1999
- Goldberger Izidor:** *A tatai zsidók politikai szervezete 1758-ban*
MZsSz 48, Budapest 1931
- Goldberger Izidor:** *A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején*
MZsSz 33, Budapest 1916
- Goldberger Izidor:** *Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel*
IMIT Évkönyv, Budapest, 1918
- Hahn István:** *Hitvilág és történelem*
Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1982
- Hameln, Glikl:** *Glikl Hameln emlékiratai*
Athenaeum Kiadó, Budapest 2000
- Haraszti György:** *Két világ határán*
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest 1999
- Heřman, Jan:** *Jüdische Friedhöfe in Böhmen und Mähren*
Rat der Jüdischen Kulturgemeinden in der CSR
- Hertz J.H.:** *Mózes öt könyve és a haftárak*
Akadémiai Kiadó, Budapest 1984
- Heussi, Karl:** *Az egyháztörténet kézikönyve*
Osiris Kiadó – Teológiai Irodalmi Egyesület
Budapest 2000

- Joannes, Fernando:** *A zsidó vallás*
Gondolat Kiadó, Budapest 1990
- Jólesz Károly:** *Zsidó hitéleti kislexikon*
A Magyar Izraeliták Országos képviselőlete kiadása,
Budapest 1985
- Jólesz László – Wirth Péter:** *Itt van elrejtve*
Európa Könyvkiadó, Budapest 1985
- József Attila:** *Versek*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1972
- Kaldori, Júlia:** *Jewish Budapest*
Mandelbaum Werlag, Wien 2004
- Kalmár Lajos – Deutsch Gábor –
Faragó Vera:** *A Dohány utcai zsinagóga és a Zsidó Múzeum kincsei*
Alexandra Kiadó, Budapest 2005
- Katz, Jakov:** *Hagyomány és válság*
Zsidó társadalom a középkor végén
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest – Jeruzsálem, 2005
- Katzburg, Nathanael:** *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*
MTA Judaisztikai Kutatócsoport –
Osiris Kiadó, Budapest 1999
- Kovács Ákos (szerk.):** *Haláljelek*
Kiadja az „Egészség” Egyesület
MSZH Nyomda és Kiadó Kft. 1989
- Kraus, Naftali:** *Naftali Krausz jelenti Izraelből*
In: EREC a Magyarországi Cionista Szövetség és a
Zsidó Oktatási és Információs Központ Alapítvány
(SZOCHNUT) lapja 2006. dec / 5767 Kiszlév, 7. szám
- Kriza Ildikó:** *A hagyomány kötelékében*
Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből
Akadémiai Kiadó, Budapest 1990
- Kunt Ernő – Schöberl Magda:** *Temetők népművészete*
Corvina Kiadó, Budapest, 1983

- Lange, Nicholas:** *A zsidó világ atlasza Helikon*
Magyar Könyvklub, Budapest 1996
- Lugosi Lugo László –
Toronyi Zsuzsa:** *Zsidó Budapest*
Vince Kiadó, 2002
- Magi, Giovanna –
Somigli, Miriam:** *I capolavori del Museo di Israele,*
Bonechi Editore, Firenze 1995
- McCagg, William O.:** *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670-1918*
Cserépfalvi Kiadó, 1992
- Mezei András:** *Testimony. Voices of the Holocaust*
Illustrated by Sam Herciger
Alpha World Features, London 1995
- Molnár Gusztáv (szerk.):** *Keserű órán*
Antológia
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1974
- Pollák Miksa:** *A nagymartoni zsidók múltjából*
IMIT Évkönyv, 1900
- Renan, Ernest:** *Az Antikrisztus*
Dick Manó Kiadása, Budapest, é.n.
- Révai Nagy Lexikona*
Az ismeretek enciklopédiája, XVIII. kötet
Babits Kiadó, Budapest 1995
- Sadek, Vladimír –
Šedinova, Jiřina:** *Der Alte jüdische Friedhof und die Klausensynagoge*
Staatliches Jüdisches Museum, Prag 1987
- Scheiber Sándor:** *Folklór és tárgytörténet*
A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtények Kiadása,
Budapest 1977
- Schőner Alfréd:** *Te érted...*
Bookmaker Kiadó, Budapest 2004

- Kurt Schubert:** *Die österreichischen Hoffjuden und ihre Zeit*
(Studia Judaica Austriaca Bel XII)
(Eisenstadt: Österreichisches Jüdisches Museum in
Eisenstadt, 1991)
- Schulhof Izsák:** *Budai krónika*
Magyar Helikon Kiadó, Budapest 1979
- Schweitzer József (főszerk.):** „*A tanítás az élet kapuja*”
Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet
fennállásának 120. évfordulója alkalmából
Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, 1999
- Seléndy Szabolcs szerk.:** *Temetőkert*
magyar és külföldi temetők története és művészete,
fejfák, sírkövek, kolumbáriumok...
Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1972
- Siliotti, Alberto:** *Egyiptom*
Templomok, istenek, fáraók
Officina Kiadó, 1996
- Shinan, Avigdor (szerk.):** *Meillat Hashoah (The Shoah Scroll)*
A Holocaust Liturgy
The Rabbinical Assembly
Schechter Institute
Israel 2003
- Spitzer, Shlomo:** *A középkori zsidó történelemből: Askenázi zsidóság a
keresztes háborúk előtt*
(Előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar 1988/89. tanév II. félévében)
Megjelent a Soros Alapítvány (Budapest – New York)
támogatásával
- Spitzer, Shlomo –
Komoróczy Géza:** *Héber kútforrások*
Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez
a kezdetektől 1686-ig
MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Osiris Kiadó, Budapest 2003
- Szabolcsi Miksa:** *Boszniai útijegyzetek, 1914*
In: Múlt és Jövő
Zsidó Kulturális Folyóirat, 1995/1-2

- Szegő Dóra – Szegő György:** *Zsinagógák*
„Városháza” Kiadó, Budapest 2004
- Tilly, Michael:** *A zsidóság története*
3000 év hit és kultúra: Dávid királytól Izrael állam
megalapításáig
In: GEO 2007. augusztus
- The Lion Bibliai Enciklopédia*
Magyar Könyvklub, Budapest 2000
- Tóth Kálmán:** *A régészet és a Biblia*
Kálvin Kiadó, Budapest 1997
- Vamosh, Miriam Feinberg:** *Israel*
Land of the Bible Palphot, Israel
- Wolff, Hans Walter:** *Az Ószövetség antropológiája*
Harmat Kiadó, Budapest 2003